

Postcomunismul românesc. O posibilă tipologie¹

Emanuel Copilaș*

Universitatea de Vest din Timișoara

Abstract: After three decades since the 1989 revolution, is postcommunism still a relevant concept for understanding Romania's profound transformations after the fall of Ceaușescu's national-communist regime? For a number of reasons detailed in the introductory section, I aim to offer a positive answer to this question: postcommunism is still a valid theoretical tool in apprehending this new stage of Romania's development, although its relevance is not so powerful as it was back in the 1990s. This study tries to differentiate several major directions of analysis regarding Romanian postcommunism. The typology it proposes is by far not a complete one, not even a very complex one; it just tries to identify, grosso modo, what I consider to be the main dimensions of this complex social phenomenon. Of course, the debate can go on, and it is highly recommendable to go on, both by expanding and/or contesting the present typology. After I analyze the ideological, political, economical, social and cultural components of Romanian postcommunism, the idea I try to bring forward is that of the irreducible particularity of this ideology, the more prolific as its discursive efforts to present itself as the 'end of history', common sense, reality or non-ideological universalism - were more intense.

Keywords: *ideology; politics; economics; society; culture.*

Cuvinte-cheie: *ideologie; politică; economie; societate; cultură.*

Introducere: controverse și clarificări/delimitări conceptuale

În ce măsură mai este relevant conceptul de postcomunism la aproape trei decenii de la revoluția din 1989? Discuția este una amplă și merită redată, cel puțin în parametrii săi esențiali. Astfel, în sensul deja clasic al termenului, așa cum transpare el din analizele lui Leslie Holmes, postcomunismul ca reacție imediată și critică la ideologiile și practicile teoretice ale fostelor regimuri comuniste este în mare măsură epuizat (Holmes, 2004). Anii 1990 sunt cu mult în urma noastră, și avem deja un deceniu de când ne-am integrat în structurile politico-economice și de securitate ale Occidentului. În același timp, criticii lui Alexandru Polgár,

conform căreia termenul de postcomunism este impropriu deoarece regimurile est-europene aflate la putere între 1948 și 1989 nu au fost comuniste, falsificând nucleul doctrinar al marxismului originar (Polgár, 2015, 91-94) – i se poate răspunde prin aceea că nicio filosofie politică sau ideologie nu poate avea o practică perfect identică în raport cu propriul conținut teoretic. Nici capitalismul contemporan nu este atât de dereglementat, de inovativ și de dispus să își asume riscuri pe piață pe cât este prezentat în acest fel de autori ca Ludwig von Mises, Friedrich Hayek sau Milton Friedman. Sigur, critica lui Polgár se susține prin simplul fapt că experiența istorică a comunismelor real-existente nu anulează pe viitor posibilitatea unor noi proiecte emancipatoare, indiferent de terminologia prin care acestea vor fi identificate și interpelate pentru a produce reali-

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, Timișoara.
E-mail: emanuel.copilas@e-uvv.ro.

tăți noi, bazate pe proiecte de societate mai puțin polarizate social. Din acest punct de vedere, postcomunismul se poate dovedi un termen cu o puternică încărcătură conservatoare. Numai că acest fapt nu anulează totuși teleologia asumat comunistă a regimurilor leniniste est-europene, chiar dacă împinsă, pe măsură ce se acumulau tot mai multe dificultăți practice, într-un viitor tot mai incert, nici necesitatea unor concepte noi, care să pună la lucru o practică teoretică pe măsura dinamicii sociale prospective, concepte care să își extragă conținutul mai degrabă din viitorul teoriei critice decât din trecutul ei.

O recuperare persistentă a postcomunismului vine pe filonul „mentalităților” aparent tributare vechiului regim, care ar împiedica modernizarea și dezvoltarea societăților est-europene. Așa cum voi argumenta în secțiunile de mai jos, această perspectivă este una superficială și neconvingătoare. Mai departe, din punct de vedere al lipsei de credibilitate a instituțiilor, respectiv al mefienței cotidiene care fragmentează societățile est-europene, cu precădere pe cea românească, acest concept își păstrează relevanța (Vesalon, 2017, 62-65; Holmes, 2004, 42). Dacă luăm în considerare și paralele substanțiale existente între postcomunism și postcolonialism, ca ideologii pornind din același trunchi al discursului hegemonic neoliberal provenind din spațiul occidental, avem încă un motiv consistent să discutăm în continuare despre postcomunism (Ștefănescu, 2013). Aș mai adăuga, pe urmele lui Gaspár Miklós Tamás, că turnura naționalistă a regimurilor comuniste est-europene din anii 1970-1980, deși având pretenția de a se fi debarasat, cel puțin la nivel retoric, de prejudecățile xenofobe și de atitudinile ostile la adresa minorităților naționale, ambele specifice naționalismelor „burgheze” – au pavat în postcomunism drumul unor naționalisme cu accente fasciste și antisemite lipsite de orice echivoc². Pe lângă naționalism, pe care comunismul a căutat să îl stăpânească resorbindu-l ideologic fără succes, fascinația

naivă și în același timp inevitabilă, datorită privațiunilor, a consumerismului capitalist și încercarea mai degrabă polițienesc-represivă (contraproductivă și în același timp insuficientă) a comunismului de a îl contracara la nivel social au netezit practic parcursul postcomunismului ca ideologie hegemonică adaptată la particularitățile locale (Karnouh, 2016, 42). Mai mult, consider că putem extrapola astăzi conceptul de „post-fascism” al lui Tamás, creat inițial pentru a înțelege și contextualiza dinamica ideologică a societăților occidentale – în cadrul societăților postcomuniste, evidențiind nu atât recrudescența, cât mai degrabă continuitatea și adaptabilitatea, în cadrul unor contexte noi, a prejudecăților rasiste, xenofobe, misogine sau, nu în ultimul rând, homofobe (Tamás, 2004, 11-34).

Miza acestei discuții este dată de necesitatea problematizării postcomunismului românesc în calitate de fenomen social, politic și economic deosebit de complex, evidențiind în același timp resorturile ideologice ale acestuia. Deși sunt mai puțin sau chiar deloc identificabile la nivelul experienței directe, articulațiile ideologice ale postcomunismului sunt cu atât mai importante pentru a hașura particularitatea sa istorică și limitele de clasă care îi corespund. Din acest punct de vedere, articolul contribuie la consolidarea și augmentarea literaturii de specialitate deja citată în text, punând în lumină factorii conceptuali care, împreună cu analizele empirice solide ale unor cercetători ca Vladimir Pasti, Cornel Ban, Cătălin Zamfir sau ale jurnalistului Mihai Goțiu – oferă o imagine de ansamblu a obiectului de studiu mai bogată și în același timp mai coerentă.

Exceptând introducerea și metodologia, articolul începe prin a discuta componenta ideologică a postcomunismului românesc. Urmează apoi componenta politică, cea economică, cea socială și, respectiv, cea culturală. Toate aceste dimensiuni sunt strâns și funcțional interconectate dar, așa cum am argumentat în cadrul secțiunii care prezintă

concluziile acestui proiect, cea ideologică este preeminentă deoarece le traversează și le încorporează pe toate într-un tip de discurs unitar, în ciuda diversității reale a elementelor din care este alcătuit.

Metodologie

Utilizând analiza comparativă și analiza de discurs, acest studiu își propune să traseze câteva direcții majore de analiză a postcomunismului românesc. Nu emit pretenția că tipologia de mai jos este una exhaustivă, nici măcar una de anvergură, ci doar una care hașurează, *grosso modo*, ceea ce consider a fi principalele dimensiuni ale fenomenului. Evident că dezbateră poate continua, și chiar ar fi indicat să continue, atât prin extinderea tipologiei, cât și eventual prin contestarea ei. După ce analizez componentele ideologică, politică, economică, socială și culturală ale postcomunismului românesc, ideea pe care încerc să o acreditez este aceea a particularității ireductibile a acestei ideologii, cu atât mai pregnantă cu cât eforturile sale discursive de a se prezenta pe sine drept „sfârșit al istoriei”, bun simț comun, realitate sau universalism non-ideologic – au fost mai intense.

Componenta ideologică: de la anticomunism la anticorupție via sfârșitul istoriei

Componenta ideologică este, de departe, cea mai importantă componentă a postcomunismului românesc, respectiv a postcomunismului per ansamblu. Ea subîntinde și în același timp configurează dinamic toate celelalte componente, proiectându-le sinergic în direcția legitimării unei stratificări de clasă opresivă și injustă.

Postcomunismul trebuie înțeles ca ideologie deoarece este un discurs care pretinde că reprezintă interesele generale ale societă-

ții românești, dar nu face decât să privilegieze de fapt interesele particulare ale intelectualilor anticomuniști, a tehnocraților necritic pro-europeni și a unei părți a clasei de mijloc încă receptive la mesajul dur neoliberal specific primei decade a tranziției³. În sens mai larg, postcomunismul reprezintă o adaptare particulară a ideologiei sfârșitului istoriei, așa cum a teoretizat-o Francis Fukuyama: un neoliberalism triumfător care se imagina pe sine drept universal și, odată cu implozia regimurilor comuniste, drept unică ideologie relevantă la nivel global (Fukuyama, 1992). Să clarificăm puțin terminologia utilizată. Postcomunismul este o formă specifică a neoliberalismului, ideologia care domină relațiile internaționale de la sfârșitul anilor 1970 și care preia din liberalismul clasic doar proiectul economic al pieței libere și îl absolutizează în detrimentul dimensiunii politico-civice a acestuia. Originat în Statele Unite și în Marea Britanie de către politicieni ca Ronald Reagan și Margaret Thatcher, neoliberalismul s-a dovedit extrem de rezilient în timp, adaptându-se și potențând în același timp dictaturi sud-americane de dreapta, democrațiile liberale occidentale, dar și democrațiile fragile și autoritare ale Europei de Est postcomuniste. Astăzi, neoliberalismul face casă bună și cu naționalismul populist american promovată de către președintele Donald Trump și administrația acestuia.

Revenind la discuția noastră, ideologia neoliberală reprezintă proiectul de societate al modului de producție capitalist contemporan, recunoscut mai simplu prin intermediul etichetei depolitizate și, în același timp, ultra-culturalizată a globalizării. În spațiul est-european, postcomunismul acționează deci ca o formă specifică de neoliberalism pentru a crea, prin intermediul unor practici urmând a fi detaliate pe parcurs, o societate capitalistă „multilateral dezvoltată”. Postcomunismul nu poate fi redus la tranziție, parcurs care practic s-a încheiat în 2007, anul în care România a devenit membră a Uniunii Europene, chiar dacă tranziția

a reprezentat cea mai vizibilă și, în același timp, cea mai intensă formă a sa. Astăzi, în cadrul tranziției intra-europene, postcomunismul rămâne deocamdată, din motivele menționate în secțiunea introductivă, un concept politologic util: România este de abia la începutul experienței sale europene instituționalizate.

Dar cum putem singulariza postcomunismul în cadrul diferitelor ideologii existente în spațiul discursiv românesc? În primul rând, prin intermediul accesului privilegiat la resursele mediatice și culturale, multe dintre ele având, măcar parțial, o proveniență occidentală. În acest sens, postcomunismul reprezintă ideologia hegemonică a elitelor, deosebită de ceea ce Vladimir Pasti numește „ideologia cotidiană a populației”, pentru care averile care depășesc media s-ar datora integral unor practici oneroase, toți politicienii sunt hoți în bloc, capitalul extern nu a contribuit aproape deloc la modernizarea țării, insuficiența salariilor și a pensiilor legitimează ocazional furturile, nu se poate rezista în fața autorității legitimate politic, birocratic sau cultural din cauza unor cunoștințe insuficiente în aceste domenii și, în sfârșit, pentru care veniturile, indiferent de proveniența lor, sunt cel mai important criteriu semnificativ de departajare socială, în timp ce munca onestă ar fi cel mai irelevant criteriu. În contrapondere, ideologia hegemonică postcomunistă afirmă axiomatic superioritatea capitalului în raport cu munca, politica și administrația, prezintă marii antreprenori de după 1989 ca pe niște eroi meritocratici ce necesită protecție din partea imixtiunilor inoportune ale statului care, conform dogmei neoliberale, nu poate cauza decât probleme și sincope atunci când intervine în procesul economic, rolul său fiind limitat la garantarea legislației în vigoare – legitimează piața internațională în defavoarea măsurilor suveraniste de (re)distribuire a resurselor și se raportează în mod anistoric la mecanismele procedurale ale democrațiilor liberale ale Occidentului ca și cum acestea ar reprezenta

sfârșitul politicii, pentru a parafraza expresia lui Francis Fukuyama (Pasti în Copilaș, 2017, 52-54, 59-60, 65-66).

Înainte de a completa ideologia elitelor cu anticomunismul și anticorupția, să ne oprim puțin asupra „ideologiei cotidiene a populației”. Ca orice ideologie, și aceasta asumă și interiorizează necritic poziții cel puțin discutabile. Capitalismul extern a contribuit în mare măsură la dezvoltarea României, dar a făcut-o din perspectivă economică, culturală (incluzând aici și drepturile minorităților⁴) sau urbanistică, nu însă și din perspectivă socială. Stau mărturie în acest sens șomajul masiv, gradul de ocupare al populației active scăzând de la 70% în 1989 la 50% în prezent (Pasti în Copilaș, 2017, 55), respectiv emigrația a milioane de oameni în afara țării. Cât despre generalizarea furtului și a „nemuncii” drept principalele mijloace de înavuțire a elitelor, consolidate sau în curs de formare – dincolo de judiciozitatea difuză a acestei atitudini, probată de altfel prin numeroase procese de corupție, trafic de influență etc. – ea există totuși și ca prejudecată apriorică a categoriilor sociale defavorizate la adresa claselor conducătoare. Guy Hermet o numește plastic „insolența funcției” (Hermet, 2007, 52). Însă ceea ce diferențiază în mod fundamental ideologia cotidiană de cea a elitelor este faptul că prima este defensivă, adaptându-se prin diferite tipuri de mijloace la o dinamică din care este exclusă, la care nu participă în mod activ, în calitate de subiect, ci doar pasiv, ca obiect perpetuu transformabil – în timp ce ultima este ofensivă. La prima impresie, am putea crede că elitele, mai ales cele culturale, dețin o mai bună proprietate a termenilor, fapt care dezorientează și delegitimează ideologia cotidiană. Dar, la o privire mai atentă, și utilizând criteriile de legitimare științifice existente în revistele proeminente la nivel mondial – făcând abstracție de politica și ideologia științei occidentale, care desigur că există, într-o anumită măsură, dar ea nu impregnează câmpul științific atât de masiv

pe cât se consideră uneori, acesta având capacitatea de a își păstra autonomia și criteriile interne de funcționare și fiind de asemenea foarte plurivalent pe filieră ideologică – se poate observa că nici elitele culturale nu sunt atât de „europene”, de competente și de adaptabile pe cât le pretind claselor dezavantajate să fie. „Subcultura” nu este deci numai apanajul „maselor”, așa cum arogant și punitiv consideră marea majoritate a elitei culturale publice din România (Giugăl în Copilaș, 2017, 313-320).

În ceea ce privește ideologia elitei politice postcomuniste, nu a elitelor postcomuniste în general, Paști consideră că avem de-a face, sub diferite nuanțe, cu ideologia liberală. Deși identitatea acesteia s-a diluat cu timpul, infuzând sistematic celelalte ideologii politice, liberalismul rămâne recognoscibil în orice ideologie prin accentul pus pe individualism, moralitate abstractă, beneficiile profilactice ale comerțului pentru toți protagoniștii, respectiv dereglementare. Patru tipuri de liberalism ar fi animat gândirea și comportamentul clasei politice după 1989: liberalismul tehnocratic, liberalismul istoric, liberalismul civic (sau umanist) și liberalismul social. Primul tip de liberalism, a nu se confunda cu tehnocrația guvernului Cioloș, deși deosebirile sunt relativ superficiale, s-a conturat încă din anii 1970-1980 în interiorul elitei comuniste birocratice, a Securității și a celor însărcinați cu serviciile, mai ales cu așa-numitul „comerț socialist”. Toți aceștia au adunat averi considerabile, pe care regimul politic ceaușist îi împiedica însă să le valorifice. Ajunși la putere în intervalul 1990-1996, liberalii tehnocrați au demarat o campanie sistematică de descentralizare și privatizări, ignorând în același timp costurile sociale ale acestui demers. Liberalismul istoric, cel promovat de partidele istorice reînființate și ajuns la putere între anii 1997-2000, partide asupra cărora voi insista mai mult în secțiunea următoare a studiului, a continuat și amplificat acest comportament, întărind de asemenea integrarea României pe orbita

economică și de securitate a Occidentului. Liberalismul civic-umanist nu reprezintă altceva decât falsul liberalism, pe care Adrian-Paul Iliescu îl identifică judicios ca neoconservatorism (Iliescu în Matei, Dobrescu și Copilaș, 2017, 181-193) – al elitei umaniste formate în jurul grupului de la Păltiniș și al Editurii Humanitas, fosta Editură Politică, elită foarte apropiată politic de liberalismul istoric. În sfârșit, liberalismul social ar fi cel pus în practică după anul 2000 de către social-democrația românească; eticheta „social” poate induce în acest caz în eroare, pentru că discutăm despre un partid care a privatizat masiv și în dauna interesului cetățenilor resursele statului și resursele naturale. În cel mai bun caz putem considera acest partid liberal din punct de vedere economic, populist din punct de vedere politic și conservator-paternalist din punct de vedere social.

Voi adăuga acum ideologiei elitelor, așa cum este compartimentată ea de către Paști, ideologia derivată a anticomunismului postcomunist. Despre aceasta a început să se scrie destul de mult în ultimul deceniu. Tot mai multe voci din spațiul public au început să conteste nu anticomunismul în sine, ci interesele și mizele private din spatele acestei convingeri. Deoarece subiectul este unul destul de complex și nuanțat, am să încerc să ofer în rândurile de mai jos o abordare tripartită a fenomenului.

Aș insista, pentru început, asupra *anticomunismului (neo)legionar*, care ar putea fi numit și anticomunism de extremă dreaptă. După 1989, între revirimentul ideologiilor de dreapta radicală și național-comunismul xenofob, eliberat de ultimele încorsetări ale ideologiei leniniste, a existat un anumit proces de întrepătrundere. În cu totul alte condiții, se poate considera că bazele sale au fost puse chiar începând cu anii 1970, când Securitatea a început să racoleze tot mai mulți foști legionari și naționaliști radicali din exil dispuși să se pună în slujba național-comunismului românesc, pentru care simțeau o reală afinitate (Totok și Macovei,

2016, 53). Însă neolegionarismul și național-comunismul, deși au ca numitor comun glorificarea necritică și partizană a trecutului, antisemitismul și xenofobia, se despart în ceea ce privește interpretarea regimului comunist. În timp ce neolegionarismul are tendința să condamne în bloc perioada comunistă, național-comunismul postcomunist exultă așa-numita Epocă de Aur și consideră că Nicolae Ceaușescu a fost, în ciuda defectelor sale, un exemplar patriot, în timp ce epoca deșertă este interpretată, cel puțin până în 1952, ca una a comunismului alogen, „moscovit”, impus cu forța de către Armata Roșie și minoritățile naționale (Copilaș în Mișcoiu și Naumescu, 2015, 187-206; Copilaș în Mihăilescu, 2017, 238-239).

Anticomunismul (neo)legionar este fragmentat, pe de o parte, între diferite grupuscule care se revendică în calitate de continuatoare directe ale mișcării legionare interbelice, iar pe de altă parte, este un discurs identificabil, în forme aparent mai estomate, în mediile teologice și academice, respectiv în mass-media. Mișcări ca „Sfinții Închisorilor”, de exemplu, publicații patronate de către Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului sau serialul „Memorialul durerii”, produs de către Fundația Academia Civică – toate acestea, și lista rămâne deschisă, încearcă să acrediteze ideea patriotismului democratic al legionarilor care au luptat în cadrul grupurilor armate anticomuniste în primul deceniu de după instaurarea comunismului. Rolul minorităților în cadrul acestui demers nu este amintit, la fel cum este trecut sub tăcere sau relativizat și antisemitismul și radicalismul naționalist al legionarilor alcătuind aproximativ jumătate dintre membrii „bandelor din munți”, cealaltă jumătate fiind alcătuită oricum din naționaliști radicali, țărăniști, liberali etc. – aceștia lăsându-se, voluntar sau nu, contaminați ideologic de legionarismul majorităților din cadrul respectivelor „bande” (Totok și Macovei, 2016; Cinpoș în Mezler și Serafin, 2013, 169-198).

Mai departe, cea mai mare parte a pozițiilor anticomuniste exprimate public pot fi reunite sub egida *anticomunismului oportunist*. Anticomunismul oportunist are mai multe funcții suprapuse și, ocazional, mutual constitutive: legitimarea unor compromisuri rușinoase cu sau a unei tăceri la fel de rușinoase în fața puterii înainte de 1989, camuflarea unor eșecuri politice (guvernamentale) sau legate de implementarea anumitor politici publice, camuflarea absenței unor politici sociale adecvate prin recurgerea obsesivă și trunchiată la trecut, ideologizarea științei pentru a o face să răspundă unor imperative politice și ideologice, delegitimarea firavelor tentative de disidență anti-neoliberală, impunerea unui nou consens moral în care denunțul, de data aceasta prin recurgerea la arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS), nu în fața forurilor conducătoare de partid și de stat – se perpetuează, invalidarea apriorică a oricărui proiect emancipator alternativ, nu numai a celui aparținând defunctului „socialism real”, excluderea unor categorii tot mai largi de oameni de cadrul relației capital-muncă și încercarea simultană de a le inocula ideea că în sfârșit sunt liberi să-și ia destinul în popriile mâini și, finalmente, abandonarea deliberată de către intelectualii publici, așa cum se întâmplă și în prezent, a civismului tradus printr-un raport întotdeauna critic cu puterea, oricare ar fi ea (Ernu et al., 2008; Karnoouh, 2014, 170-178; Ernu, 2013, 214; Iliescu în Gherghina și Mișcoiu, 2012, 203; Tamás, 2014, 65, 109-110; Polgár, 2015, 51-62, 75-77; Barbu, 2004, 30-31, 107-120; Țichindeleanu, 2016, 203-206; Țichindeleanu în Copilaș, 2017, 230-235; Poenaru, 2017, 141-142, 145-149, 157).

În sfârșit, *anticomunismul progresist* nu este mai mult decât un curent intelectual incipient, nefiind la fel de bine coagulat ca anticomunismul (neo)legionar sau cel oportunist, dar reprezentând totuși, spre deosebire de majoritatea pozițiilor intelectuale critice din România contemporană, care sunt ne-co-

muniste în cel mai bun caz (mă refer desigur la fostele regimuri comuniste est-europene, nu la comunismul filosofic din secolul XIX sau la marxismul cultural occidental din secolul următor) – o formă de anticomunism. Cuprinzătoare, foarte empatică din punct de vedere științific, dacă se poate spune așa ceva, și, nu în ultimul rând, dovedind un discernământ complex. Am în vedere aici autori, cum ar fi Katherine Verdery, Michael Shafir sau Cornel Ban, care s-au ocupat de-a lungul timpului de împletirea dintre comunismul românesc și naționalism, de suferințele îndurate de țărani înainte de 1989 în cadrul unui gigantic proces de urbanizare din care ei erau efectiv excluși, în timp ce rezultatele muncii lor alimentau configurarea economică și socială a unei muncitorimi incapacitate politic, de „schimbarea simulată” a regimului Ceaușescu pe plan intern, respectiv de „permanența simulată” a acestuia pe plan extern și, în sfârșit, de raportul de cauze externe-interne în procesul degringoladei economice dublate de un autoritarism crescut prin care comunismul românesc a trecut în ultimul deceniu al existenței sale (Verdery, 1991; Kligman, Verdery, 2015; Shafir, 1985; Ban, 2014).

Pe lângă aceste trei tipuri articulate și relativ coerente de anticomunism, chiar dacă extrem de diferite în ceea ce privește probitatea lor științifică, mai există cu siguranță și un anticomunism dezinteresat, subsumabil ideologiei cotidiene a populației mai sus discutate (Pasti). Reprezentanții acestuia își amintesc fără nicio satisfacție de penuria alimentară, agravată în anii 1980, de autoritarismul politic exacerbat, de corupția omniprezentă, de mefiența în raport cu instituțiile statului și ale partidului, care a reverberat în același timp și la nivelul relațiilor interpersonale, de cenzură, de „seceta” culturală care a făcut să fie privite cu ostilitate sau, mai rău, cu indiferență, operele politice și literare capitale traduse în această perioadă și distribuite la prețuri accesibile populației, de descurajarea oricărei forme de asociere

neînregimentată oficial, și de multe altele. Dar, pentru a fi măcar o atitudine morală credibilă, acest anticomunism dezinteresat și popular trebuie dublat în permanență de o critică sistematică și la adresa neajunsurilor postcomunismului. Pentru că altfel riscă să fie bănuț de un anumit partizanat, de anumite mize care i-ar anula astfel complet caracterul dezinteresat.

În ultimul timp, mai ales după integrarea europeană, ideologia anticomunistă s-a îmbogățit cu un nou altoi, dacă îmi este permisă exprimarea: anticorupția. Discuția este vastă, și am să încerc să o rezum pe cât posibil. În primul rând, combaterea corupției, sub orice formă apare ea, este întotdeauna dezirabilă. Sub orice formă. Adică și sub forma corupției exercitate de către capitalul internațional, nu numai cea existentă în cadrul capitalului local. Altfel, anticorupția pare că este unilaterală și instrumentată politic, fiind reducibilă deci la o strategie în cadrul luptei pentru putere purtată între taberele politice rivale. Mai mult, ea poate funcționa și ca mit justițiar, având rolul de a „asana” moral societatea în vederea acceptării noii economii politice și a sacrificiilor sociale inerente acesteia ca fiind singura posibilă (Băcanu în Copilaș, 2017, 20). Dincolo de funcția sa politică, ideologia anticorupției provine tocmai din succesul anticomunismului politic, acesta reușind cu timpul înlocuirea clasei politice din anii 1990. „Această misiune odată îndeplinită, anticomunismul și reprezentanții săi intelectuali și dizidenți au început să iasă din scenă, locul lor fiind acum luat de jurnaliști, oenști, experți, tehnocrați și aliații acestora din sistemul birocratic al statului, toți devotați cauzei anticorupției. Dintre aceștia se recrutează azi atât vocile publice cu notorietate și beneficiind de încredere publică, cât și cadrele pentru posturile ministeriale sau parlamentare deopotrivă în guvernele așa-zis tehnocrate și pe listele partidelor mai noi sau mai vechi. Intelectualii (sic!) anticomuniști nu au dispărut complet și nici nu sunt irelevanți, așa cum poate părea la prima

vedere, însă rolul lor este cu mult diminuat. Ei joacă acum rolul pe care și l-au atribuit mai demult: unul conservator, de menținere a statu-quoului” (Poenaru, 2017, 155).

Un mijloc prin intermediul căruia anticorupția lucrează în favoarea capitalului internațional este acela al susținerii dereglementării ca formă de combatere intrinsecă a corupției (Borțun în Copilaș, 2017, 155; Rogozanu, 2013, 237-239). În acest fel, delegitimarea statului și recalibrarea economiei politice românești din perspectiva piețelor internaționale contribuie la consolidarea supremației capitalului extern asupra celui autohton. Nu vreau să creez în niciun caz impresia că rețeta capitalistă autohtonă ar fi în vreun fel superioară celei externe: ambele tipuri de capitalism au formele lor bine puse la punct de deposedare a producătorilor de rezultatele muncii lor. Ba chiar capitalul autohton o face deseori mai direct și mai violent decât cel extern. Problema este că, pe lângă faptul că resursele exploatare de către capitalul autohton pot reintra mult mai ușor în proprietatea publică, subordonarea capitalului autohton celui extern creează o relație de dependență care obstrucționează posibilitățile de dezvoltare reale ale României. O economie de tip lohn, bazată pe salarii „competitive” și pe exporturi la fel de „competitive”, este o economie care funcționează pentru piețe, nu pentru cetățeni. Democrația și progresul social sunt astfel împinse pe un plan secund și chiar delegitimate.

Pentru Vladimir Pasti, problema anticorupției ca formă ideologizată a competiției pentru resurse între capitalul autohton și cel extern poate induce în eroare. Asta deoarece capitalul extern nu poate înlocui niciodată capitalul autohton și nici nu este interesat în cele din urmă de o astfel de alternativă. Capitalul extern caută să decredibilizeze și să încorseteze capitalul autohton cu ajutorul statului. Cum? Simplu: admonestându-l că este corupt. Nu că nu ar fi într-adevăr corupt. Dar ceea ce este în joc aici este marea corupție, marile oportunități antreprenoriale pe

care capitalul extern dorește să le exploateze în folos propriu, împreună cu resursele naturale și cu forța de muncă ieftină și relativ calificată. Corupția cotidiană a micilor antreprenori, a dotorilor, medicilor, funcționarilor, a controlorilor de tichete din trenuri și mijloacele de transport în comun – corupția care afectează într-o măsură mai mare viața de zi cu zi a marii majorități a populației, funcționează în continuare (Pasti, 2006). Desigur, a trecut peste un deceniu de când Pasti a scris *Noul capitalism românesc*. Între timp, corupția cotidiană nu mai este atât de pregnantă. Dar statul a devenit progresiv un instrument al capitalului extern în lupta sa pentru subordonarea capitalului intern și a menținerii forței de muncă într-o stare precară și în același timp profitabilă.

Așa cum observă Vasile Ernu, corupția este un fenomen specific oricărei forme de societate. În fostele state comuniste din Europa de Est, corupția îndeplinește funcții multiple: dominație simbolică a unui grup social față de altul, redistribuire economică, transfer inter sau intra-instituțional, concomitent cu pomovarea profesională și, nu în ultimul rând, „privilegiu pe care statul îl acordă unor categorii sociale nereglementat și informal, care se poate transforma oricând într-un instrument de control și influență” (Ernu în Copilaș, 2017, 226-228; subl. în orig.). Dar condescendența pretins civilizatoare a Occidentului la adresa Europei de Est în ceea ce privește corupția nu se justifică: corupție există și în Occident, numai că în forme mult mai subtile, încorporate juridic. Este vorba, printre altele, de activitățile de lobby, care permit elitelor să își negocieze interesele și să le instituționalizeze juridic, în detrimentul categoriilor sociale mai puțin favorizate (Ernu în Copilaș, 2017, 231-232). Asta ca să nu mai vorbim de formele de corupție perfect adaptate la culturile locale ale marilor corporații multinaționale, cum sunt, de exemplu, cele utilizate de către companiile miniere (Goțiu, 2014, 17-19).

Înainte de a analiza componenta politică a postcomunismului românesc, merită să

încheiem această secțiune dedicată componentei ideologice a acestuia cu un citat care rezumă perfect esența (pseudo)conceptuală a anticomunismului nedemocratic, forța motrice a ideologiei postcomuniste atât în faza tranziției „nouăzeciste”, cât și, sub forma și alături de anticorupție, în faza modernizării de factură europeană: „Acest anticomunism actual nu este inamicul comunismului (pe care nici nu și-l poate imagina), ci a (sic!) democrației burgheze, iar aspirația lui centrală este confiscarea emancipării. În privința aceasta, putem să declarăm învingător fascismul, căci programul fascismului era: destrămarea societății burgheze prin cucerirea celui mai mare inamic al ei. Antipolitica de azi habar n-are de rădăcinile ei fasciste. Lucrul cel mai straniu este poate faptul că însuși comunismul iese nevătămat din asediul din ce în ce mai puternic – orientat însă împotriva a altceva – al anticomunismului” (Tamás, 2014, 121-122).

Componenta politică: dereglementare, devalizare și capitalism politic

Consubstanțială, la fel ca toate celelalte componente ale postcomunismului, care urmează să fie detaliate mai jos – componentei ideologice, componenta politică implică în primul rând deciziile majore care au dus la suita de consecințe structurale ce au afectat și continuă să afecteze România și în prezent.

Prin urmare, înainte de a discuta despre consecințele sociale și economice concrete ale postcomunismului, trebuie avută în vedere opțiunea politică prin intermediul căreia s-a susținut acest tip de procesualitate în detrimentul alteia, mai puțin păgubitoare pentru societate, în special pentru precariat. În acest sens, dereglementarea a devenit, în consonanță cu neoliberalismul triumfalist profesat în Occident, o politică oficială a sta-

tului român. Dereglementarea și minimalizarea rolului statului pe plan economic și social au făcut posibile privatizările nejustificate și oneroase din perioada tranziției care au afectat economia României mai mult decât a făcut-o al Doilea Război Mondial (Poenaru, 2017, 7).

Putem vorbi deci de o devalizare continuă și conștientă a activelor statului și nu numai, care stat a început să se comporte la rândul său mai degrabă ca un actor privat, interesat în primul rând de bunăstarea politicienilor transformați peste noapte în antreprenori și de crearea unor condiții cât mai optime pentru atragerea capitalului extern – nu de bunăstarea propriilor cetățeni. Nu că privatizările și investițiile externe ar fi un lucru rău în sine; dimpotrivă, reglementate coerent, și având binele comun ca obiectiv, ele pot avea un impact general pozitiv, așa cum economiile scandinave ne dovedesc cu prisosință. Dar, în cazul României, lucrurile nu au stat nici pe departe așa: statul a fost capturat de o rețea de oligarhi proveniți în primul rând din cadrul fostei elite comuniste activă mai ales în domenii ca serviciile și comerțul și a urmașilor acesteia, dând naștere unui capitalism politic postcomunist foarte diferit de capitalismul rațional occidental.

Distincția dintre cele două tipuri de capitalism îi aparține lui Max Weber. Sociologul german argumenta că în timp ce capitalismul rațional se bazează pe investiții pe termen lung și acumulare de profit pe piață prin mijloace pe cât posibil legale – neglijând însă dimensiunea internațional-colonială a capitalismului și originile sale bazate pe acumulare primitivă, care numai raționale nu au fost – capitalismul politic caută să obțină profit prin infiltrarea politicului și pe căi „prădalnice”, gândind și acționând pe termen scurt. În spațiul postcomunist, capitalismul politic a evoluat și pe fondul „debirocratizării statului”, care a transformat funcționarii publici, într-un context confuz, haotic și rapace, în agenți interesați exclusiv de propriile interese – cuplată cu demantelarea proprietăților și

a resurselor marilor firme de stat cu ajutorul așa-numitelor „firme-căpușă”. „Strategia”, scrie Cătălin Augustin Stoica, „presupunea existența unor firme de stat, aflate în centrul rețelei, și a mai multor firme private cu rol de sateliți, în jurul lor. Firmele satelit erau controlate (direct sau indirect) de directorii firmelor de stat sau, ca la noi, alți apropiați ai conducerii, lideri sindicali etc. «Proprietatea recombinateă» (...) venea la pachet cu practici contabile ingenioase: profiturile mergeau la firmele private satelit, în timp ce pierderile erau transferate în întregime asupra firmei de stat” (Stoica în Copilaș, 2017, 20; Stoica în Mihăilescu, 2017, 260-266; Stoica, 2004, 241-242). Iată deci originile mitului statului prost administrator, care ar trebui să își delege gradual funcțiile unor actori privați mai specializați, mai competenți și, într-o nouă paradigmă politică, mai competitivi decât el.

Înlocuind direct monopolul statului cu monopolul privat asupra economiei, într-o societate care nu avea efectiv cum să dezvolte simultan experiența concurențială necesară funcționării pe cât posibil a acestui demers și la sugestia unui Occident îngrijorat în mod nejustificat că un rol mai pronunțat al statului ar recrea oarecum alianța cu Rusia⁵ – s-a ajuns practic inevitabil la distrugerea și exploatarea sistematică a resurselor publice prin mijloace private. Managerii firmelor de stat și care acționau în același timp și ca proprietari ai unor firme particulare au avut tot interesul, așa cum am constatat mai sus, să raporteze pierderile în sectorul de stat și profiturile în sectorul privat. Procedând așa, aceștia nu numai că urmăreau să acumuleze ilegal capital ci, în același timp, aveau ca obiectiv decredibilizarea statului și falimentarea firmelor acestora pentru a le putea achiziționa apoi la prețuri avantajoase ca patroni, într-un gigantic proces de acumulare primitivă. Așa cum scrie sociologul Cătălin Zamfir într-un paragraf care merită redat integral, „Prins în cleștele responsabilității politice pentru economie și abandonul controlului cu o mână de fier al acesteia, în numele unui li-

beralism naiv (nu poți avea o politică liberală într-o economie dominată de întreprinderi proprietate de stat), singura funcție reală a statului a fost de a susține economic întreprinderile falimentare. Incapacitatea statului de a acționa ca un proprietar responsabil a făcut ca el să devină victima propriilor sale întreprinderi. S-a intrat într-un cerc vicios. Retragerea statului din funcția de administrare a întreprinderilor sale l-a făcut vulnerabil la presiunile combinate ale managementului acestora și ale sindicatelor de a susține prin finanțare/imprumuturi, rar returnate, o producție neglijent administrată și grav «căpușată». El a trebuit să plătească continuu din bugetul său pierderile întreprinderilor sale, să plătească jafurile la care ele au fost supuse. Statul a devenit prima victimă a jafului generalizat din economie. Este greu de acceptat teza că întreprinderile de stat nu puteau fi conduse mai bine. S-a declanșat un proces cu autoîntărire: strategia catastrofală de management a întreprinderilor de stat a dus la o agonie prelungită a zonei de stat a economiei, singura soluție fiind privatizarea imediată a întreprinderilor de stat, chiar dacă o asemenea abordare ar fi distrus o mare parte a acestora. O asemenea abordare ar fi fost corectă doar dacă se acceptă *inevitabilitatea* performanțelor dezastruoase ale sectorului de stat. O asemenea teorie nu este însă de susținut. Sectorul de stat a funcționat relativ bine multe decenii în economiile occidentale performante. Chiar și în cadrul unei economii conduse irațional și politic, ca cea comunistă, întreprinderile de stat reușeau performanțe net superioare întreprinderilor de stat din perioada tranziției” (Zamfir, 2004, 41).

Argumentele în favoarea unei retrageri a statului din economie din motivele mai sus amintite nu a ținut deloc cont de faptul că în economiile occidentale, nu numai în cele comuniste, au existat și continuă să existe numeroase sectoare planificate, Franța fiind un bun exemplu în acest sens. Dezbateră era însă pierdută înainte de a fi început. La pachet cu anticomunismul oportunist, culpa-

bilizarea statului în anii 1990 s-a făcut doar pentru a îl putea secătui de resurse, nu pentru a găsi în comun soluții la probleme care erau extrem de grave și complexe deopotrivă care confruntau societatea românească. În forme mai atenuate, acest proces, la care trebuie să adăugăm și interesele directe ale unor companii multinaționale de a elimina/prelua diferite firme de stat din România care le concureau cu succes – continuă și astăzi.

Cum? Sub forma austerității impusă în perioada președenției lui Traian Băsescu, respectiv pe durata guvernării tehnocratice a cabinetului condus de Dacian Cioloș. Deși avem tendința să interpretăm austeritatea preponderent în termenii impactului social pe care l-a avut, ea a fost totuși o decizie eminamente politică. Scăderea pensiilor și a salariilor, dublată de diminuarea graduală a bugetului alocat protecției sociale între 2010 și 2014 – ultimul an în care sunt disponibile statisticile Eurostat (<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tps00098&language=en>) – arată că avem de-a face cu un stat preocupat în primul rând de crearea unor condiții de piață optime pentru capitalul extern (Partidul Social Democrat (PSD) a protejat în primul rând capitalul autohton – Pasti, 2006, 490-497), nu de diminuarea impactului crizei economice globale asupra propriilor cetățeni. Pentru fostul președinte Băsescu însă, arhitectul proiectului de „modernizare a statului” – „Majoritatea românilor își dorește un aparat de stat suplu și eficient, nu o puzderie de agenții bugetofage. Este o schimbare radicală de care România are nevoie și pe care românii o așteaptă de mulți ani” – lucrurile stăteau cum nu se poate mai diferit. Iată ce declara acesta în 2009: „Aș vrea să știți că în România, în mod direct sau indirect, există 11 milioane de asistați, prea mult! Ceea ce arată că ajutorul social nu este focalizat cum trebuie. Unul din palierele reformei structurale a statului ar trebui să vizeze flexibilizarea pieței muncii, ca instrument de combatere a sărăciei” (Băsescu, 2009, 127, 132).

Sigur că statul putea funcționa mai bine în anumite sectoare cheie, așa cum am constatat și din rândurile de mai sus. Numai că a utiliza acest pretext pentru a reforma statul într-o direcție și mai antisocială decât era până atunci arată cinismul fățiș și disprețul cu care au fost tratate interesele generale ale societății românești în cea mai vulnerabilă etapă a sa, exceptând începutul anilor 1990, din perioada postcomunistă (Vincze în Poenaru și Rogozanu, 2014, 250-256).

Înainte de a discuta despre componenta economică a postcomunismului, componenta politică nu ar fi completă dacă nu am aminti poziția partidelor politice istorice, dar și a celor recent înființate, la alegerile din 1992 (și nu numai), atunci când au pretins în mod direct și total antidemocratic intervenția Occidentului pentru a le oferi puterea politică pe care o pierduseră cu un scor zdrobitor. Da, Frontul Salvării Naționale (FSN) s-a transformat în partid politic după ce a declarat în mod repetat că nu o va face, dar e tare greu de crezut că altă forță politică aflată în aceeași situație nu ar fi procedat la fel: „mulțimea partidelor, lipsite de vreun suport semnificativ, puteau beneficia artificial de voturi în alegeri, fiind singurele acceptate legal în acest proces. FSN – și cu el cea mai mare parte a tehnocrației (v. supra, n.m.) risca să fie înlăturat prin alegeri de la putere de partidele nou-înființate. Transformarea FSN într-un partid, chiar dacă a fost percepută ca incorectă moral, a fost singura posibilitate de reprezentare în alegeri a unei mase largi de actori sociali și politici care nu se regăseau reprezentați de partidele deja constituite” (Zamfir, 2004, 122). Este vorba despre un simplu calcul politic, în absența căruia cea mai importantă forță politică a momentului risca să fie îndepărtată procedural de la putere de către partide al căror electorat nu depășea 20% din populația țării. Nu caut o justificare pentru acțiunile tehnocrației comuniste târzii, respectiv a membrilor fostei Securități, prezenți la rândul lor cu asupra de măsură în FSN; această tehnocrație s-a

concentrat strict pe problemele economice (căroră, așa cum am menționat, le-a oferit de cele mai mult ori soluții aflate în contradicție cu interesele generale ale societății), neglijându-le pe cele sociale. A învățat să procedeze așa încă din anii 1980, în timpul austerității național-comuniste, atunci când cheltuielile sociale ale regimului Ceaușescu erau cele mai mici din Europa de Est (Ban, 2014, 95). Din acest punct de vedere, tehnocrația neoliberală, ajunsă în prim plan în timpul cabinetului Cioloș, nu a făcut decât să continue tradiția antisocială începută de către tehnocrația „fesenistă”, adică tehnocrația național-comunistă căreia îi fusese refuzat accesul la putere înainte de 1989.

Componenta economică: privatizare și consumerism sau de la mitul la fundamentalismul pieței libere

Privatizarea postcomunistă a fost abordată tangențial în secțiunile anterioare. Fără a fi, pe cât posibil, redundant, am să încep analiza prin a menționa că infuzarea neoliberală a postcomunismului reprezintă un fenomen specific întregii Europe de Est, nu numai României. Procesul de neoliberalizare, finanțat masiv de Occident, s-a impus în dauna unor viziuni reformiste alternative (Ban, 2014, 95). Merită amintit aici exemplul Rusiei postcomuniste, unde „terapia de șoc” neoliberală, privatizările rapide, de cele mai multe ori prădalnice și ocazional lipsite de discernământ, a creat o degingoladă economică și socială enormă și a scăzut masiv nivelul de trai (Stiglitz, 2005), sau exemplul Republicii Moldova unde, între 1989 și 2001, nivelul de trai a scăzut de patru ori (Negură în Negură, Sprânceană și Ernu, 2016, 20), dar și pe acela al Poloniei, din care Occidentul s-a străduit să facă un campion al tranziției postcomuniste. Și a reușit, până la un punct.

Însă relativul succes economic al Poloniei postcomuniste se datorează faptului că impactul „terapii de șoc” a fost atenuat de anularea a jumătate din datoria externă (Sandu, 1999, 91), pe lângă cheltuielile sociale mai mari decât în România, care și în anii 1990 avea cel mai mic buget alocat protecției sociale dintre toate statele est-europene (Zamfir, 2004). Atitudinea favorabilă a Occidentului se explică, printre altele, datorită puternicului lobby polonez existent în politica externă a Statelor Unite. Chiar și la începutul anilor 1980, când Polonia acumulase deja o datorie externă de aproape 40 de miliarde de dolari, de patru ori mai mare decât cea a României, presiunile pentru returnarea acesteia nu au fost atât de mari ca în cazul României, deoarece Polonia reușise să mențină legături diplomatice consistente cu superputerile Războiului Rece, pe când România lui Ceaușescu se încăpățâna să fie independentă, asta însemnând, pe plan extern, exporturi mai scumpe, iar pe plan intern, o creștere a austerității cuplată cu o inevitabilă creștere a autoritarismului politic. Iar toate acestea se întâmplau pe fondul crizei economice globale antrenată de șocurile petrolifere din 1973 și 1979, criză care a făcut posibilă ascensiunea modelului neoliberal (Ban, 2014, 48-61).

Nu privatizările în sine au reprezentat problema României postcomuniste – multe dintre ele fiind inevitabile –, ci felul în care acest proces a fost gestionat, adică ignorând sistematic interesul general social. Pe plan social, de exemplu, – voi insista în secțiunea următoare asupra acestui aspect – transferarea locuințelor din proprietatea statului în proprietatea cetățenilor a fost o măsură salutară. Pe plan economic, dacă s-ar fi avut în vedere bunăstarea cetățenilor, nu profitul noilor oligarhi, multe privatizări, dublate de investiții pe măsură, ar fi putut funcționa în mod eficient. Dacă la nivelul industriei privatizările au fost accelerate nejustificat de mult, în domeniul turismului, în schimb, ele au fost temporizate nejustificat de mult,

deoarece această abordare a fost mult mai profitabilă pentru îmbogățirii tranziției: activele puteau fi utilizate fără a li se aduce ameliorări majore și generau astfel profituri la bugetul de stat dintre care o mare parte erau direcționate apoi înspre scopuri private. Pe cale de consecință, polarizarea economică a antrenat polarizare socială: pe măsură ce PIB-ul țării a scăzut constant și aproximativ 60% din capacitatea industrială existentă în 1989 a dispărut, sărăcia a explodat (Pasti, 2006, 295-307; Zamfir, 2004, 37, 44).

Mai concret, după 1989 au fost privatizate aproximativ opt mii de „unități productive”, multe dintre ele mărci cu renume pe piața internă sau chiar cea internațională. Majoritatea au dat faliment. Horea Băcanu distinge între două etape ale privatizării post-comuniste: prima, „mica privatizare”, a avut loc în anii 1990 și a constat în scoaterea la vânzare a capitalurilor firmelor prin acțiuni destinate în primul rând angajaților, dar și populației, la modul general. În contextul inflației galopante și a schemelor piramidale de tip Caritas, acestea și-au pierdut rapid valoarea. A doua, „marea privatizare”, a avut loc în timpul guvernării PSD de la începutul anilor 2000, deși unități economice importante au fost privatizate și mai devreme. Atunci, Autoritatea pentru Administrarea Activelor Statului (APAPS) a vândut aproximativ 600 de „mari unități, cele mai multe deținătoare de mărci consolidate”. Suma încasată la bugetul de stat pentru aceste privatizări a fost în jur de 10 miliarde de euro. Pagubele aduse însă economiei românești sunt inestimabile. Așa au fost puse și bazele capitalului autohton, în primul deceniu de tranziție, respectiv așa s-a consolidat și prezența companiilor multinaționale pe piața internă, fapt care a transferat România pe orbita capitalului european și i-a deschis porțile integrării în Uniunea Europeană (UE). „Marile companii ce dețin azi primele cele mai importante o sută sau o mie de unități economice aflate în vechiul regim în proprietatea statului român sunt companii puternice pe piața europeană

și judecă schimburile produse și amplasarea capacităților de producție în logica pieței unice integrate. Prima motivație pentru admiterea noastră în această piață unică nu a fost, așadar, libera circulație a persoanelor, cât mai ales libera circulație a mărfurilor și capitalurilor, necenzurate de taxe vamale, adică la cele mai accesibile costuri” (Băcanu în Copilaș, 2017, 23-25; Gallagher, 2005, 154-155).

Cele mai controversate privatizări, pentru care statul a încasat, așa cum am văzut, sume ridicol de mici, s-au derulat între 1997 și 2006. Acestea au inclus firme cum ar fi Banca Comercială Română, Romtelecom, Sidex, Petrom, Automobile Craiova, Alro, Rulmenți Grei Ploiești etc. Privatizările controversate ale căror dosare nu au fost încă definitivitate includ nume ca Rompetrol, CFR Marfă, Oltchim, Enel, Petromidia Năvodari, Băneasa Investment sau Hotelul București. În urma sesizării opiniei publice cu privire la exploatarea forestieră ilegală ale firmei austriece Schweighofer sau în ceea ce privește intenția de a utiliza cianura de către Roșia Montană Gold Corporation pentru a valorifica zăcămintele aurifere de la Roșia Montană, privatizările rapace au început să scadă ca frecvență și intensitate (Panțu în Copilaș, 2017, 119-121). Nu putem spera decât că, pe viitor, această tendință se va menține și chiar amplifică.

Numai că, per ansamblu, situația nu este deloc încurajatoare. În consonanță cu practicile neoliberale internaționale, politica românească se transformă tot mai mult într-o problemă de marketing (Gaiu în Poenaru și Rogozanu, 2014, 24-26). Astfel, sloganul neoliberal „*there is no alternative*”, la pachet cu ideea tatcheristă conform căreia nu există societate, doar indivizi separați și atomizați nevoiți să acționeze conjunctural, ocazional împreună impun tot mai mult agenda politică a tehnocrației ca dictatură a experților pro-austeritate, dereglementare și privatizare. De parcă eficiența politică a unui stat poate fi cuantificată în termeni strict eco-

nomici. O astfel de gândire asociază direct oamenii și mediul înconjurător cu mărfurile, exploatabile în numele profitului. Nu este de mirare deci că ne aflăm încă în criză socială și ecologică și în prelungirea directă a crizei economice globale din 2008, un context turbulent în care ascensiunea naționalismelor radicale devine tot mai îngrijorătoare pe zi ce trece. Pentru a o contracara, ținând cont și de Brexit, respectiv de alegerea național-populistului Donald Trump la președenția Statelor Unite, UE, erijată, alături de China, în salvatoarea globalizării, a introdus recent câteva firave măsuri sociale menite să diminueze nemulțumirile europenilor referitoare la politicile de austeritate prin intermediul cărora băncile care au declanșat criza economică (americane) sau au amplificat-o (europene) au fost capitalizate cu bani publici, fapt care a dus la creșterea șomajului, înghețarea veniturilor, și la datorii suverane enorme (Blyth, 2015, 26-30, 34-45, 40-42, 86). Rămâne de văzut dacă aceste măsuri vor funcționa, adică dacă vor descuraja ascensiunea naționalismelor – cu care neoliberalismul poate coexista comod, dacă avem în vedere exemplul Statelor Unite – impulsionate de iresponsabilitatea neoliberală, pavând traseul unui liberalism mai social, așa cum s-a întâmplat în primele trei decenii de după al Doilea Război Mondial. La mai mult, decamdată, nu cred că se poate spera.

Odată cu integrarea în UE și cu boomul speculativ care a antrenat creșterea economică de la jumătatea anilor 2000, stopată abrupt de criza mai sus amintită, România cunoaște o amplificare a consumerismului. În ultimii ani, aceasta se află din nou în prim plan, odată cu relansarea consumului. Statistic, nu este nimic rău în asta. Clasicul model keynesian se bazează de altfel pe creșterea consumului prin politici publice intervenționiste și ușor inflaționiste ca mijloc de a evita sau de a lăsa în urmă o criză economică. Numai că, așa cum voi insista în cadrul secțiunii dedicate componentei culturale a postcomunismului, consumerismul

ca ideologie se bazează pe „culturalizarea” unor probleme structurale și pe depolitizare.

Iar la baza consumerismului stă mitul pieței libere, atât de drag intelectualilor noștri consacrați în spațiul public, mit care consideră piața și individualismul antreprenorial care o articulează drept un panaceu pentru toate problemele sociale. În contrapondere, orice idee care contravine, indiferent în ce măsură și din ce direcție, mitului pieței libere, este descalificată automat ca fiind comunistă și „sucind minți” (Pleșu, Patapievic și Liiceanu, 2016). Este foarte posibil, așa cum observă Florin Poenaru, ca lecturile pe care le-au avut o parte dintre acești intelectuali înainte de 1989, și care includeau numeroși autori liberali justițieri și abstracți sau filosofie existențialistă și nihilistă, lecturi care nu au fost niciodată corelate cu contextul economic și social concret în care aceștia își desfășurau existența și care, în același timp, constată Adrian Paul Iliescu (Iliescu în Copilaș, 2017, 85), nu au fost dublate de lecturi economice și politologice serioase, să le fi influențat în mod direct (in)capacitatea de a se raporta în mod concret la situații concrete (Poenaru, 2017, 146-147).

Pe urmele lui Karl Polanyi, consider că piețele au apărut odată cu primele forme de organizare umană, dar numai în epoca modernă li s-a permis, de către state, cele care au gestionat de altfel emergența capitalismului, contrar mitologiei ignorante liberale care afirmă contrariul – să imprime propria logică societăților. În acest fel, oamenii, natura și banii au ajuns să fie tratați ca mărfuri, iar egoismul și rapacitatea, care în cadrul organizărilor sociale precedente erau expuse și condamnate ca atare, au fost glorificate prin mijloace științifice ca fiind premisele indispensabile dezvoltării concurențiale. Dar piețele, așa cum a demonstrat-o și recenta criză economică, nu pot exista independent de state (Blyth, 2014, 157-159); prin urmare, efectele lor disruptive trebuie ținute sub control prin mijloace politice, altfel crizele economice și sociale sunt inevitabile (Polanyi,

2013, 148-149, 244-254, 384-385; Meiksins Wood, 2015).

În ciuda acestor considerente, care au o literatură bogată în spate, intelectualii publici proeminenți ai României continuă să se cramponeze de mitul pieței libere pe care, în ton cu neoliberalismul hegemonic, l-au interiorizat ca fundamentalism al pieței libere. S-a ajuns aici atât din ignoranță, cât și din oportunism. Așa cum am discutat mai sus despre capitalismul politic, adică despre slăbirea sistematică a statului, concomitent cu incriminarea lui ca administrator incapabil al economiei, totul pentru augmentarea unor profituri private colosale – cred că și în acest caz se poate discuta despre „intelectualism politic”. Glorificarea agresivă a pieței, în ciuda consecințelor antisociale ale neoliberalismului, pe care până și Fondul Monetar Internațional (FMI), unul dintre principalii arhitecți ai acestei ideologii, le-a recunoscut, simultan cu deținerea unor funcții importante și lucrative în cadrul unor instituții culturale publice conduc la concluzia că nu este clar în ce măsură vorbim aici despre ignoranță, oportunism, dezinvoltură cinică sau pur și simplu incapacitatea de a conștientiza o contradicție fundamentală, care numai dialectică nu este.

Componenta socială: precarizare, evacuare, incriminare

Marota competitivității și a alinierii disciplinate la structurile de securitate și economice ale Occidentului – România a făcut un merit din integrarea în UE la termenul convenit, 1 ianuarie 2007, fără a negocia nicio clauză, așa cum au procedat alte state est-europene, cum ar fi Polonia – a avut loc, așa cum am constatat, pe fondul transformării României într-o piață de desfacere pentru produsele industriei (mai ales ușoare) occidentale și într-o sursă de materii

prime și forță de muncă ieftină. Gradual, economia s-a transformat, după integrarea în Uniunea Europeană, într-una de tip lohn: salarii competitive generatoare de exporturi competitive. Adică salarii mici generatoare de exporturi ieftine, rețeta perfectă pentru sporirea profiturilor capitalului extern și, în plan secund, a celui autohton. Deși se pare că acest model de dezvoltare a ajuns la final, datorită insuficienței forței de muncă cauzată de migrația a milioane de oameni în state membre ale UE sau în afara ei, precum și natalității scăzute, va mai dura probabil destul de mult timp până va fi efectiv depășit. Până atunci, ar fi indicat să ținem cont de faptul că „nu există o forță de muncă ieftină atunci când costul vieții este ridicat și în creștere continuă; există doar o forță de muncă prost plătită și, drept consecință, o deteriorare a capacității sale de refacere și reproducere, o scurgere permanentă a plusvalorii create peste hotare, urmată, odată ce e posibil, de fuga «creierelor» și a «mâinii de lucru» cu tot cu purtători. Aici identificăm cauza primă a inegalităților, a distrugerii țesutului social, a scăderii productivității interne și începutul sfârșitului pentru sistemele de pensii și asigurări sociale” (Crețu în Copilaș, 2017, 109).

După ce a fost construită forțat de către național-comunism, prin exploatarea sistematică a țărănimii, muncitorimea urbană, hipertrofiată propagandistic, dar fără a avea o situație realmente de invidiat, mai ales în ultimul deceniu de existență al regimului – stau mărturie în acest sens revoltele de la Lupeni (1977), Motru (1983) și Brașov (1987) –, s-a trezit diabolizată în tranziție, de parcă noua ordine socială trebuia construită împotriva ei, nu împreună cu ea. Mai mult, rolul fundamental al muncitorilor în revoluția din 1989 a fost trecut cu vederea. A contribuit la acest deznodământ și ideologia anticomunismului oportunista, prin intermediul căreia regimurile impuse în 1948 prin forță și din exterior, este drept, au fost percepute drept excrescențe totalmente maligne și alogene pe un țesut democratic aflat în plin

proces de dezvoltare, fără a fi plasate în continuitate cu autoritarismele politice anterioare, pe care le-au resorbit sub diferite forme. În acest fel, tensiunile sociale din perioada precomunismă, comunismă și postcomunismă sunt eludate și „culturalizate” (Buden, 2012, 71-73; Iliescu, 2006, 258).

Au contribuit, desigur, și așa-numitele mineriade, acestea numărându-se printre cele mai regretabile evenimente ale perioadei postcomuniste incipiente. Numai că, dincolo de vina minerilor înșiși, cei care în 1977 s-au ridicat în mod direct și curajos împotriva regimului național-comunist și care, ca majoritatea cetățenilor români în 1990, nu aveau un discernământ politic bine dezvoltat fiind, în consecință, ușor manipulabili, avem de-a face cu o manipulare politică de proporții. Încercând să dezmembreze prin forță ceea ce percepea ca fiind amenințarea venită din partea partidelor istorice, al căror comportament antidemocratic până la un punct a fost deja amintit, FSN-ul i-a curtat pe mineri, garantându-le că minele din valea Jiului vor continua să funcționeze și nu își vor pierde locurile de muncă (discuția era una mai veche, însuși Ceaușescu a încercat să facă anumite restructurări în programul de operare și productivitatea minelor în anii 1970, generând astfel mișcarea de protest din 1977). Scrie David Schwartz: „Practic, regimul interimar condus de Ion Iliescu a încercat atunci (1990, n.m.) să cumpere adeziunea minerilor – făcând o serie de promisiuni, întărite prin două ordonanțe de urgență, ce le garantau atât păstrarea drepturilor sociale, cât și continuarea activității minelor. Astfel, Frontul Salvării Naționale și-a construit în ochii minerilor imaginea unui partid socialist autentic, capabil să le respecte și apere drepturile. Aceste acțiuni politice oferă o înțelegere mai clară a adeziunii necondiționate a multor mineri la apelul televizat al lui Ion Iliescu din 13 iunie 1990. În paralel cu această propagandă bine pusă la punct, a funcționat desigur și un întreg sistem al serviciilor secrete, armatei, poliției și aparatului de stat, care a

permis minerilor să se mobilizeze exemplar: să ajungă în București în trenuri pentru călători, dar mai ales să ajungă de la Gara de Nord din București în toate zonele de interes pentru putere și aparatul represiv: Piața Universității – centrul protestelor anti-regim, diverse facultăți și cămine studențești, sediile partidelor de opoziție, cartierele locuite de populația romă”. Evident, membrii fostei Securități și ai altor servicii represive ale statului au facilitat și încurajat consumul masiv de alcool, instigând în același timp la violență împotriva studenților, romilor, partidelor istorice și a intelectualității de dreapta. Așa că „generizarea termenului de «mineriadă» este complet improprie și nejustificată. Pe de o parte, o bună parte dintre violențele din zilele respective au fost opera poliției, armatei și securității. Majoritatea persoanelor decedate au fost împușcate în spate de militari. Multe dintre persoanele lovite au fost bătute în ziua de 13 iunie, când minerii nu ajunseseră încă în București. Cele mai multe persoane supraviețuitoare ale represiunii au fost sechestrare în unități militare din București, unde au fost bătute, torturate, violate, de către jandarmi și polițiști. Pe de altă parte, un număr foarte mic dintre mineri (sic!) activi la momentul respectiv au participat la «mineriade» – din totalul de 45 de mii de mineri angajați atunci în Valea Jiului, nu au venit în București mai mult de câteva mii. În plus, mulți dintre aceștia nu au lovit pe nimeni” (Schwartz în Copilaș, 2017, 94-95).

Nu a mai contat însă: minerii, și, împreună cu ei, întreaga muncitorime, au fost condamnați în bloc. Însă oprobiul moral nu a fost nimic în comparație cu violența economică și politică la care au fost supuși în procesul tranziției. Orice încercare de a contesta sau măcar de a problematiza această violență structurală, pentru a utiliza expresia lui Johan Galtung, atrăgea aproape imediat acuza de „nostalgie comunistă” (Kiedeckel, 2010).

Pe lângă muncitori, precariatul a avut cel mai mult de suferit în postcomunism.

Famiiliile nevoiașe care au locuit în imobile retrocedate știu cel mai bine despre ce este vorba. Profitând de regimul de proprietate incert sau de reintrarea imobilelor în proprietate privată, deseori abuziv și pe căi ilegale, mulți cetățeni vulnerabili au fost astfel evacuați, ajungând să trăiască pe străzi. Dacă adăugăm acestui fapt amănuntul că România are cel mai mic stoc de locuințe sociale din UE și că mentalitatea dominantă la noi este aceea a locuinței ca bun individual, dreptul social la locuire fiind marginalizat și neînțeles – se conturează un tablou social dezolant, în care pierderea domiciliului antrenează inevitabil pierderea altor drepturi corelative – care țin de educație, sănătate, sau de simpla luare în evidență. Practic, calitatea juridică de cetățean și drepturile aferente acesteia intră într-o spirală descendentă din care este foarte greu, dacă nu imposibil, să se iasă (Vrăbiescu în Copilaș, 2017, 101-102; Vincze în Dohotaru, Harbula și Vincze, 2016, 57; Dohotaru în Dohotaru, Harbula și Vincze, 2016, 128).

Să luăm cazul concret al ghetoului Pata Rât din Cluj, cel mai mare din Uniunea Europeană, unde aproximativ o mie cinci sute de oameni trăiesc, grupați în patru cartiere, în jurul rampei de gunoi a orașului. Pe măsură ce Clujul se urbaniza, în anii 1960-1970, mulți dintre ei au venit aici pentru a trăi din colectarea și sortarea gunoaielor. După revoluție, acestora li s-au adăugat și persoane evacuate forțat de pe unele terenuri centrale ale Clujului sau din proximitatea gării principale a acestui oraș, terenuri a căror valoare imobiliară crescuse în mod exponențial și pe care primăria le-a atribuit fie Bisericii Ortodoxe Române, fie unor dezvoltatori imobiliari privați. Ne aflăm astfel în plin proces de gentrificare, despre care vom discuta mai detaliat la secțiunea dedicată componentei urbanistice a postcomunismului. De menționat faptul că persoanele evacuate, pierzându-și domiciliul, și-au pierdut și drepturile sociale mai sus menționate, terenul din preajma rampei de gunoi fiind

intabulat ca extravilan, nu intravilan. Mai mult, dacă înainte primeau aproximativ un leu pe kilogramul de gunoi colectat și sortat, desigur, pe diferite categorii, astăzi primesc aproximativ o treime din această sumă. În ciuda stigmatizării și marginalizării, această comunitate are un rol important în gestionarea gunoiului, ușurând astfel munca firmelor de salubritate și a autorităților locale. Acest rol crește dacă avem în vedere eludarea costurilor ecologice de către companiile multinaționale „prin raportări false de recuperare a deșeurilor ori prin negocierea unor cote cât mai mici de colectare” (Dohotaru în Dohotaru, Harbula și Vincze, 2016, 88). Deși în imaginarul social toți rezidenții de la Pata Rât sunt considerați romi, în realitate doar 60% aparțin acestei etnii, ceea ce demonstrează fără echivoc rasializarea sărăciei și prejudecățile cotidiene care ranforsează demersul neoliberal de marginalizare și excludere socială, unul în care statul joacă un rol central (Dohotaru, Harbula și Vincze, 2016; Stănculescu și Berevoescu în Stănculescu și Berevoescu, 2004, 403-404). Concluzia lui Cătălin Berescu este cum nu se poate mai nimerită: „Comunismul deporta oameni în Bărăgan, capitalismul îi aruncă în ghetouri. O perfectă simetrie care așteaptă date statistice pentru a fi comparabilă ca și (sic!) scară” (Berescu în Copilaș, 2017, 118).

Așa cum am amintit, toate aceste abuzuri nu ar fi fost posibile, cel puțin nu la aceeași scară, în absența fenomenului retrocedărilor. Retrocedările s-au dorit a fi o reparație morală și materială pentru naționalizarea comunistă de după 1948. Ceea ce este perfect legitim în sine. Numai că, la fel ca în cazul privatizărilor, multe retrocedări s-au făcut abuziv, ilegal și, după cum am constatat, cu un preț social pe măsură. În plus, prea rar s-a ținut cont de noul context în care imobilele și terenurile care urmau a fi retrocedate se aflau și de efectele disruptive asupra unor întregi comunități (Biriș în Copilaș, 2017, 267-277)⁶. Alte state est-europene au optat, din aceste considerente, pentru despăgubiri.

Statul român, timorat de anticomunismul virulent și infiltrat de interesele private ale tehnocrației „nouăzeciste” și apoi ale celei neoliberales, a decis să restituie integral bunurile care fuseseră naționalizate. În felul acesta a fost creată o adevărată „castă” de funcționari corupți care, dincolo de clasa politică și minusurile acesteia, s-a dovedit unul dintre cei mai rapace actori ai tranziției postcomuniste (Băcanu în Copilaș, 2017, 26).

După cum observă Cătălin Zamfir, retrocedările au creat corupție, au încetinit dezvoltarea economică, au creat daune psihologice ireparabile chiriașilor din imobilele respective și au impulsionat fragmentarea socială și economică a societății. În plus, „costurile sociale și economice ale retrocedării sunt suportate de populația actuală, nu de cei vinovați. Cei care primesc proprietatea naționalizată sunt câștigătorii absoluți ai tranziției, restul trebuind, într-un mod direct sau indirect, în calitate de susținători prin taxe, să plătească retrocedarea” (Zamfir, 2004, 173). În agricultură, retrocedările sub forma parcelelor individuale reduse ca dimensiuni au condamnat practic mediul rural la subdezvoltare și, în cel mai bun caz, subzistență (Zamfir, 2004, 46).

Un alt domeniu în care efectele neoliberalismului postcomunist devin din ce în ce mai vizibile este acela al sănătății. Un domeniu subfinanțat, în care extinderea spitalelor și a clinicilor private adâncește în continuu falia care desparte partea superioară a clasei de mijloc de restul societății, sănătatea devine din ce în ce mai puțin accesibilă cetățenilor de rând. Nu este nicio problemă că apar spitale sau clinici private. Problema apare atunci când, datorită subfinanțării sistemului public de sănătate, corupția se extinde (deși în ultimul timp s-a mai estompat), iar medicii din sistemul de stat își trimit pacienții pentru controale mai amănunțite la propriile clinici private. Se pare că și statul a fost la un pas de instituționalizarea acestor practici, prin tentativa de acum câțiva ani de a introduce „coplata” și „tichetele de sănătate” în

sistemul public de sănătate (Domnișoru în Copilaș, 2017, 210-221; Guțu în Copilaș, 2017, 189-195).

Dacă punem problema postcomunismului în termeni de urbanizare, regimul comunist a fost mai modern decât succesorul său din simplul motiv că a crescut rata urbanizării. După 1989, datorită scăderii nivelului de trai și a lipsei de perspective, mulți dintre orășeni (re)vin în mediul rural și optează pentru o agricultură de subsistență. Urbanizarea descrește în continuare în România până în 2010, după care începe să stagneze (Pasti în Matei, Dobrescu și Copilaș, 2017, 106).

În ciuda acestei urbanizări inverse, sau poate tocmai datorită ei, în România postcomunistă se coagulează o clasă mic-burgheză insolită, cu o falsă conștiință puternică, care include în primul rând tineretul urban. În accepțiunea lui Pasti, ideologia acestei mici burghezii postcomuniste rezidă în „a eticheta normalul drept anormal și a identifica agenda de priorități politico-economice și sociale a populației (sănătate, educație, venituri stabile, asistență socială, servicii publice etc.) drept manifestare a unor «mentalități înapoiate»” (Pasti, 2006, 497). Într-un vocabular plastic, Costi Rogozanu descrie conflictul dintre această mică burghezie în ascensiune și vechea clasă muncitoare, victima materială și simbolică a postcomunismului: „Un tip, de obicei tânăr, plătit bine ca să învârtă trei hârtii printr-un birou sau să mai fraierească cu asterisc o mână de clienți, filmează și comentează muncitori stând degeaba la lucrările pentru vreo stradă. Apoi pune înregistrarea pe youtube. Cruzimea celui care filmează e implicită și mă scoate din minți de fiecare dată. Munca fizică nu mai e deloc respectată. Empatia a dispărut complet. Toți se întrebă de ce stau aia și mănâncă? (Să mă duc și eu într-o corporație să întreb de ce stau atâția pe Facebook?) Poate pentru că nu poți săpa și căra continuu? Poate pentru că munca nu trebuie să fie continuă și autodistrugătoare. Disprețul pentru Dorel se ex-

tinde, devenind dispreț pentru așa-numitele «munci de producție». Avem o castă întregă de speculatori, mici și mari, intermediari, care filtrează capitalul. Asta înseamnă să fii un om respectat. Și atât. Disprețul pentru Dorel ne face să nu-l mai chestionăm pe patronul care-l plătește prost pe Dorel și-i mai și spune la sfârșitul zilei: nu-ți convine, vine altul” (Rogozanu, 2013, 45-46).

Componenta culturală: elitism, postmodernism, oportunist

Boris Buden observă pertinent într-o lucrare publicată în 2009 și tradusă trei ani mai târziu și în limba română că una dintre principalele tehnici ale postcomunismului este depolitizarea prin culturalizare. Procedând în acest fel, postcomunismul escamotează mizele fundamentale ale dezbaterii, care ar trebui să se axeze în jurul noii forme de dependență în care este imersată Europa de Est. Da, observă autorul, comunismul a fost categoric o formă de colonialism, până la un anumit punct, state ca România reușind, începând cu anii 1960, să intre pe un traseu autonom, nu și independent – dar și postcomunismul este la rândul său o formă de colonialism (Buden, 2012, 68-69). Colonizarea postcomunistă se face, așa cum am discutat mai sus, prin depozitare structurală, cuplată cu mirajul unei integrări culturale. Problema, așa cum bine obsevă Cornel Ban, este că, paradoxal, statele-est-europene nu aveau prea multe alternative imediat după 1989, fiind într-o situație critică: din acest punct de vedere, colonizarea externă a UE era preferabilă totuși colonizării interne a capitalului autohton, cel care a provocat ravagii în economia României și a Rusiei postcomuniste, beneficiind din plin de dogmatismul și obtuzitatea „terapii de șoc” sugerată de neoliberalismul occidental (Ban, 2014, 219). Desigur, asta nu înseamnă trecerea cu vederea a prețului plătit pentru integrarea euro-

peană dar, în contrapartidă, nici nu trebuie să ignorăm drepturile sociale și culturale europene care au mai temperat abuzurile capitalului local și a noii oligarhii române, respectiv posibilitatea deloc neglijabilă de a beneficia de accesul pe piața europeană a muncii. Industria grea românească funcționa cu pierderi majore și înainte de 1989, care erau camuflerate prin diferite forme pentru a păstra contractul social implicit al regimului. După revoluție, acest contract social a dispărut, iar milioanele de șomeri apăruiți în procesul tranziției se puteau angaja în state membre ale UE în loc să fie o povară pentru bugetul de stat al României sau să îngroașe rândurile infractorilor. Se poate argumenta în acest punct că România nu a privatizat atât de repede colozii industriali ca alte state est-europene (Polonia), din rațiuni în primul rând electorale (Zamfir, 2004), așa că tranziția românească nu ar fi fost atât de agresiv socială pe cât se pretinde în acest articol și nu numai. Este adevărat că privatizarea nu s-a făcut atât de rapid, iar în sectoare ca turismul a fost întârziată nejustificat de mult, dar să nu uităm că România a alocat în anii 1990 cel mai mic buget protecției sociale dintre toate statele est-europene, fapt care, în contextul inflației scăpate de sub control tocmai datorită acestor privatizări, printre altele, a prăbușit nivelul de trai al muncitorimii urbane. Și, așa cum am amintit, Polonia a beneficiat după 1989 de o reducere substanțială a datoriei sale externe (50%), pe când România și-a epuizat rapid capitalul de imagine câștigat cu ocazia revoluției anticomuniste în timpul „mineriadelor” orchestrate fără scrupule de către noua clasă politică.

Fără a lua în calcul aceste considerente, noua intelectualitate de dreapta a căutat sistematic să pună pe umerii dezavantajaților tranziției costurile culturale ale acesteia, în timp ce clasa politică și noua oligarhie i-au dat nota de plată în termeni materiali. Răspunderea pretins individuală, lenea, incapacitatea mentală sau apatia civică a populației – aceștia au fost factorii explicativi

furnizați de către intelectualitatea de dreapta pentru eșecul tranziției. Niciun cuvânt despre problemele structurale și despre responsabilitatea colectivă care ne incumbă tuturor, ca societate, pentru surmontarea acestora⁷. În schimb, s-au făcut pledoarii pentru reintroducerea votului capacitar, pentru protejarea democrației de tirania cantitativă a numerelor și pentru păstrarea acesteia ca apanaj intelectual și practic al unei reduse „aristocrații a spiritului” (Giugă în Copilaș, 2017, 313-320). Cum să nu alimentezi astfel, în termenii lui Pasti, ideologia cotidiană a populației, prejudecățile împotriva elitelor, oricum și oricare ar fi ele, când prejudecățile elitelor împotriva populației au atins astfel de cote aberante? Și, în acest dialog al surzilor, vocea celor lipsiți de voce a fost estompată atât prin condescendență și ridiculizare culturală și mediatică, cât și prin deposedare materială sistematică. Nu în ultimul rând, în loc să păstreze o distanță critică față de putere, indiferent de coloratura politică a acesteia, intelectualii publici s-au raliat fără rest regimului Bănescu și, între 1997 și 2000, regimului Constantinescu. S-a perpetuat astfel, în ciuda anticomunismului oportunist virulent, modelul intelectualului comunist obedient față și stipendiat de către putere (Tudor și Gavrilă, 2002, 251-252). Apoi, dacă precariatul era admonestat pentru că nu ar fi fost capabil de a se adapta la individualismul competitiv al tranziției, fosta nomenclatură comunistă era incriminată în bloc pentru toate neajunsurile din perioada anterioară, fapt care confirmă cu prisosință utilizarea unui dublu standard. Numai că, așa cum i-a atras atenția Adam Michnik lui Gabriel Liiceanu, nu poți blama o categorie per ansamblu, și așa „impropriu” decupată din întregul social, pentru niște culpe morale totuși individuale. Nu se poate generaliza nepermis de mult, mai ales într-un context atât de turbulent și de instabil cum era cel de la începutul anilor 1990, riscându-se compromiterea unor oameni pe viață prin intermediul unor acuze pripite în cel mai bun caz (Iovănel, 2017, 81;

Michnik, 2001, 163-164, 172). Până la urmă, doar comunismul atât de detestat de către intelectualii publici opera cu vini colective, atribuind obstrucționarea progresului unor anumite clase sociale.

Dogmatismul și ermetismul cultural al dreptei intelectuale conservatoare a atras, într-o primă fază, înaintea de coagularea vizibilă a unor critici progresiste – critici substanțiale și pertinente din partea dreptei liberale. S-a încetățenit astfel sintagma „boierii minții”, prin care grupul intelectual cu acces privilegiat la resursele de producție culturală era acuzat, pe bună dreptate, că îngreunează circulația ideilor și reproduce un comportament elitist, de castă, care numai democratic nu este (Matei, 2007; Matei și Momescu, 2010). Orientarea anti-democratică a „boierilor minții” este dată și de cultul interbelicului ca pretins apogeu al dezvoltării intelectuale, politice și economice a României (Murgescu, 2010, 250-267; Iliescu, 2006, 15). Între aceștia și anticomunismul (neo)legionar mai sus discutat, distanța este, fără a intra în amănunte, care sunt multe și țin în primul rând de filonul heideggerian care alimentează, în diferite dozaje, ambele tabere, una de grad, nu una de natură: ambele poziții sunt deci recognoscibile în interiorul aceleiași ontologii politice. În plus, obsesia intelectualilor publici pentru ceea ce percep a fi drept un rău metafizic radical care atacă din toate părțile societatea românească, împreună cu absența unei culturi a dialogului, orice critică fiind întâmpinată fie prin ironie, fir prin autovictimizare, fie ca un linșaj public (Iliescu, 2006, 46-47), duce cu gândul la același tip de dihotomie specific ideologiilor maniheiste: noi reprezentăm binele, deci orice critici sunt aduse demersurilor noastre intelectuale (și ocazional politice) nu pot veni decât din partea forțelor răului. Doar că aceștia uită un lucru esențial: „Obsesia pentru combaterea răului conduce la cea mai intensă propagare a Răului” (Iliescu, 2006, 164).

În afara conservatorismului și, mai ales, a neoconservatorismului intelectualilor pu-

blici din România, asupra cărora voi insista în cadrul componentei teologice a postcomunismului, mai există un alt curent cultural care a captivat destui intelectuali, și anume postmodernismul. În perfectă aliniere cu neoliberalismul, postmodernismul a contribuit la rândul său la relativizarea și la „culturalizarea” unor probleme eminamente social-economice. A clamat de asemenea și sfârșitul ideologiilor ca sfârșit al marilor metanarațiuni, mai ales a defunctei ideologii comuniste, dincolo de orizontul cărora ar fi fost posibilă acum libertatea neîncătușată. Totul pe fondul consumerismului hedonist occidental și a unui adevărat cult al multiculturalismului care, exacerbând, poate conduce la izolarea și autosuficiența grupurilor minoritare, periclitând astfel solidaritatea socială, precondiția esențială oricărui sistem democratic (Țichindeleanu, 2016, 118-119; Pavel, 1998, 168-170; Harvey, 2002, 69-70, 113-114, 348).

Componenta culturală a postcomunismului nu ar fi completă în cazul în care ar fi redusă strict la „marea cultură”. Problematici mai aplicate și, uneori, mai tehnice se impun a fi analizate în tandem cu cea a culturii așa cum este profesată ea de către „boierii minții”: am în vedere aici educația, jurnalismul și literatura.

În ceea ce privește educația, impactul măsurilor neoliberale se observă în primul rând în învățământul superior, unde universităților li se pretinde tot mai mult să funcționeze ca niște firme care gestionează și oferă cunoaștere pe piața educațională pentru a fi achiziționată de către studentul-client, totul în numele autofinanțării și al câștigării de proiecte europene și nu numai, un bun prilej de a crea sau consolida rețele de nepotism și de a proteja nuliități vulnerabile din punct de vedere științific. Dar cunoașterea nu este o marfă, pentru că „stocul” de cunoaștere livrat de instituțiile de învățământ superior și cele de cercetare nu scade și crește în mod cuantificabil. La fel, nici universitățile nu sunt „întreprinderi”. Concluzia aceasta a de-

venit foarte pregnantă mai ales după eșecul universităților private, care, investind tot mai puțină cunoaștere/muncă în diplomele oferite absolvenților, le-au depreciat substanțial, iar acest fenomen a reverberat, după principiul dominoului, și înspre universitățile de stat (Cernat în Copilaș, 2017, 160-168; Reisz în Copilaș, 2017, 169-175; Reisz în Copilaș, 2017, 177-188; Guțu în Copilaș, 2017, 233-240).

În mass-media, desprinderea de controlul politic în postcomunism a însemnat un evident pas înainte în raport cu perioada anterioară, comunistă. În acest caz, privatizarea a avut, într-o primă fază, efecte benefice, accesul la informații din surse diferite fiind o precondiție a civismului și a unei democrații funcționale. Nu trebuie să uităm, în acest context, șicanele făcute presei considerate de opoziție între 1990 și 1996, respectiv arestarea și intimidarea unor jurnaliști între 2000 și 2004. Numai că, gradual, ca pe orice piață, au început să apară concentrările, adică marile trusturi mediatică. În spatele lor au început să se profileze tot mai evident interese economice și politice particulare. Departate de a fi realmente eficiente, unele trusturi de presă au acumulat imense datorii la bugetul de stat, fapt pentru care sunt susceptibile la presiuni din partea politicului. Mai mult, sursele de finanțare ale acestor trusturi nu sunt făcute publice, ceea ce conduce din nou la ideea că, dincolo de libertatea de exprimare, sunt mize mult mai mari în joc. Iar statul, care poate utiliza aceste vulnerabilități ale trusturilor de presă în încercarea de a oferi vizibilitate și credibilitate agendei politice conjuncturale, rămâne prezent, prin intermediul Consiliului Național al Audiovizualului, în mass-media privată. În absența acestei instituții, care impune reglementări în privința publicității, a conținuturilor difuzate și a raportului dintre programele românești, europene și cele ale unor țări străine – calitatea mass-mediei românești ar fi cu siguranță mult mai îndoielnică decât este în prezent (Stănuș, 2012, 106-108, 139-140, 184; Baya, 2009, 78).

În sfârșit, literatura postcomunistă este traversată de tot felul de ideologii și conflicte intergeneraționale. Míturi și ideologii foarte active înainte de 1989, cele conspiraționiste și/sau protocroniste, își fac loc și în literatura contemporană, fiind asociate cu diferite genuri de consum: science-fiction, romane polițiste etc. (Iovănel, 2017, 183-196). Aș remarca la o primă impresie faptul că, dincolo de cultura „mare”, filosofică, dominată de către intelectualii publici, literatura este impregnată într-o mai mare măsură de prejudecăți și stereotipii specifice ideologiei cotidiene a populației, respectiv marotelor național-comuniste ale fostei Securități. Așa cum am constatat, ambele direcții sunt problematice.

În concluzie, sentința lui Julien Benda de acum aproape un secol cum că intelectualii, apropiindu-se prea mult de putere, își trădează menirea critică și universalistă, aceea de căutători ai adevărului pus în slujba binelui comun (Benda, 2008, 104-115), rămâne în continuare valabilă. Intelectualii postcomuniști au călcat astfel pe urmele politicianilor postcomuniști (Marga, 2016, 353), care la rândul lor s-au amestecat, în bună măsură, cu noua oligarhie postcomunistă.

Concluzii: de la dictatura întregului la răzburarea particularului

Concluziile acestui vast studiu se impun practic de la sine. Fuzionând într-un întreg proteic, dinamic și mutual constitutiv, componentele mai sus analizate ale postcomunismului se potențează reciproc în procesul, voluntar și involuntar deopotrivă, de menținere a hegemoniei discursului neoliberal în România. Dintre toate aceste componente, cea care le unifică într-un tot coerent și le proiectează într-o direcție specifică este cea ideologică. Ea le încadrează pe toate celelalte și le conferă sens doar prin raportarea la

ea în primul rând, respectiv prin raportarea una la cealaltă, în al doilea rând. Dacă ne uităm la alte state est-europene, care încep să alunece pe panta unui naționalism tot mai amenințător, ar părea că situația în care ne aflăm nu este chiar atât de regretabilă. Și totuși, utilizarea unor probleme externe, cum este cea a naționalismului în ascensiune, sau a unor foste probleme, invocând fără încetare falsul pericol al unei resurgențe a comunismului atunci când este vorba de unele minime revendicări sociale – de cele mai multe ori, acestea trec neobservate, fiind sub nivelul preocupărilor intelectualității publice – pentru a decredibiliza și condamna aprioric orice formă de „dreptate distributivă”, așa cum o numea filosoful politic John Rawls, mi se pare nu numai imorală, ci extrem de periculoasă. Adâncirea clivajelor sociale deja enorme nu face decât să erodeze democrația fragilă în care trăim, să ridice nivelul infraționalității și, nu în ultimul rând, să accelereze depopularea țării.

Dacă regimul comunist a oferit drepturi economice și sociale populației, fie ele și minimale, interzicându-le în schimb pe cele politice și culturale, postcomunismul oferă din plin drepturi culturale și politice, neglijându-le însă pe cele economice și sociale. În primul caz, absența drepturilor cultural-politice a făcut ca drepturile structurale, cele economico-sociale, să fie percepute ca irelevante de o tot mai mare parte a populației, în special de către tineretul urban; în ultimul caz, diminuarea acestor drepturi substanțiale le proiectează în derizoriu pe cele cultural-politice. Pe cale de consecință, abundența unui anumit tip de drepturi nu va compensa niciodată absența celorlalte. Drepturile social-economice și cele cultural-politice nu au sens decât împreună, atunci când pot să se pună în valoare unele pe altele.

Ceea ce este îngrijorător în postcomunism este faptul că atât capitalul social, cât și cel uman se depreciază. Nu mai avem încredere unii în alții, investim tot mai puțin în noi înșine din punct de vedere al cunoaște-

rii, fapt pentru care sistemul de învățământ subfinanțat și nevoit să se bazeze, din acest motiv, pe cadre didactice nu foarte competente, mai ales la nivel preuniversitar – este direct responsabil. În ciuda unor idei preconcepute, capitalul social era grav deteriorat și în perioada comunistă, când „teama instituțională” împiedica formarea unei societăți coezive, în ciuda retoricii propagandistice oficiale. Însă capitalul uman a sporit în timpul comunismului, nivelul învățământului a crescut, în paralel cu procesul de urbanizare/industrializare, chiar dacă nu a beneficiat de un debușeu civic pe măsură, adică de o democrație reală și funcțională care să permită fructificarea nestingerită a competențelor acumulate, nu punerea lor în slujba unui proiect de modernizare coercitiv și complet lipsit de înțelegere față de libertatea negativă (individuală), așa cum o numește Isaiah Berlin (Sandu, 1999, 29).

Dacă ținem cont de ideile pe care le-a vehiculat în prelegerile sale de istorie a filosofiei, Hegel ar fi considerat probabil comunismul (românesc și nu numai) un fel de dictatură a generalului, a întregului, evident, aplicată inevitabil prin intermediul unei particularități cu potențial generic (proletariatul condus de către partid). Dar realitatea su-

combă întotdeauna în fața unei idei de societate perfectă în plan teoretic, din cauza dinamicii imperfecte care constituie totuși motricitatea și esența devenirii sale. O astfel de idee a fost și republica platoniciană, pe care Hegel o admira, dar căreia i-a contestat utilitatea practică (Hegel, 1963, 544). Orice idee emancipatoare trebuie să ghideze realitatea sub forma idealului, nu să i se substituie anulându-i contradicțiile care o fac posibilă și îi relevă în același timp obiectivele ca absențe surmontabile, chiar dacă nu integral. Din acest punct de vedere, dictatura întregului comunist a contribuit în mare măsură la răzbușarea particularului postcomunist. Unde se va ajunge de aici încolo nu știm și nici nu putem anticipa. Dar dacă nu vom reuși să construim un model de societate care să ia în calcul și binele comun, sau în primul rând binele comun, nu numai interesele separate, atomizate, ale indivizilor, este foarte posibil ca problemele mai sus enumerate și discutate să se amplifice. Dictatura întregului a reprezentat o experiență istorică aparte care și-a dovedit din plin limitele, dar asta nu trebuie să ne facă să uităm dictonul hegelian conform căruia adevărul rămâne totuși întregul (Hegel, 2000, 18).

Note

¹ Într-o formă considerabil extinsă, acest studiu a fost publicat în mai multe părți pe portalul de critică socială și politică *Baricada*, <http://ro.baricada.org/>.

² (Tamás, 2001, 208-251). Holmes discută de asemenea despre naționalismul postcomunist, dar îl atribuie mai degrabă „vidului ideologic” de după 1989, fără a îl relaționa cu național-comunismul care l-a anticipat în bună măsură (Holmes, 2004, 41).

³ Vezi, pentru perspectiva asupra ideologiei adoptată în cadrul acestui articol, respectiv pentru relația ideologie-discurs, lucrarea clasică a lui Ernesto Laclau și Chantal Mouffe, (Laclau și

Mouffe, 2001) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York, Verso Books, 2001.

⁴ (Pasti, 2006, 48). Sunt mai degrabă sceptic în raport cu această concluzie a lui Pasti: nu neapărat capitalismul extern, ci modernitatea de factură filosofică iluministă, care întreține cu capitalul o relație extrem de complicată și imposibil de dezvoltat aici, a contribuit la implementarea și consolidarea drepturilor minorităților în România. Vezi în acest sens Ridha în Sirbu, Polgár, 2009, 158.

⁵ Cătălin Zamfir, *O analiză critică a tranziției. Ce va fi „după”*, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 161. (Zamfir, 2004, 161). Alianța cu Uniunea

Sovietică era problematică încă din anii 1960, iar după 1991, anul colapsului proiectului sovietic, Rusia postcomunistă a fost unul dintre statele cele mai devotate terapiei de șoc neolibérale, adâncindu-se în scurt timp într-o criză economică și socială de proporții.

⁶ Vezi cazul satului Nadăș, care a fost restituit integral, cu toate terenurile aferente, și pe baza unor documente false, familiei Colțeu. Biriș în Copilaș, 2017, 267-277. Ioan Biriș, „De la mit

la jaf. Cazul satului Nadăș, județul Arad”, în Copilaș, *Marele jaf*, pp. 267-277.

⁷ Un exemplu de incapacitate de a înțelege sau de rea voință pur și simplu în ceea ce privește productivitatea scăzută a muncii în România comparativ cu alte state europene este atribuirea acesteia lenei și dezinteresului muncitorilor, nu tehnologizării insuficiente a proceselor de producție. Vezi Boguș în Copilaș, 2017, 245-246.

Bibliografie

- Ban, C. (2014) *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc*, traducere de Ciprian Șiulea. Cluj-Napoca: Tact.
- Barbu, D. (2004) *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*. București: Nemira.
- Baya, A. (2009) *The Concentration of Media Ownership in Romania*. Iași: Institutul European.
- Băcanu, H. (2017) Ideologia tranziției în România celei de-a Doua Republici, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 15-27.
- Bănescu, T. (2009) *Discursuri în Parlament, 2004-2009*. București: Monitorul Oficial.
- Benda, J. (2008) *Trădarea cărturarilor*, traducere de Gabriela Creția. București: Humanitas.
- Berescu, C. (2017) Câte ceva despre arta evacuării în România anilor 2000 cu scurte observații asupra unor probleme de fiziologie morală, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 112-122.
- Biriș, I. (2017) De la mit la jaf. Cazul satului Nadăș, județul Arad, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 267-277.
- Blyth, M. (2015) *Austeritatea. Istoria unei idei periculoase*, traducere de Silvia Dumitrache. Cluj-Napoca: Tact.
- Boguș, A. (2017) Câteva considerații asupra exploatarei muncitorilor români, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 241-253.
- Borțun, V. (2017) Corupția ucide... la fel și anticorupția, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 152-157.
- Buden, B. (2012) *Zonă de trecere. Despre sfârșitul postcomunismului*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu. Cluj-Napoca: Tact.
- Cernat, M. (2017) De câți săraci sau femei bătute e nevoie ca să te faci conferențiar universitar?, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 160-168.
- Cinpoș, R. (2013) Romania, în R. Mezler și S. Serafin (ed.), *Right-wing extremism in Europe. Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Berlin: Friedrich Ebert Foundation, 169-198.
- Copilaș, E. (2015) Naționalismul de dreapta în România postcomunistă: implicații ideologice și impact politic, în S. Mișcoiu și V. Naumescu (ed.), *What Is Left From the Left-Right Cleavage? A Comparative Perspective*, București: Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, 187-206.
- Copilaș, E. (2017) Național-comunismul ca excepționalism? O punere în perspectivă, în V. Mihăilescu (coord.), *De ce este România astfel? Avatarurile excepționalismului românesc*, Iași: Polirom, 208-249.
- Crețu, G. (2014) Jefuirea speranței sau despre cum ne-am furat singuri căciula, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 99-112.

- Dohotaru, A. (2016) Marșul comemorativ „Suntem egali, nu ilegali”, în A. Dohotaru, H. Harbula și E. Vincze (ed.), *Pata*, Cluj: Fundației pentru Studii Europene, 128-137.
- Dohotaru, A. (2016) Scena antropologiei performative este cea a activismului stradal, oferind participanților o senzație de nădejde, împuternicire și solidaritate, în A. Dohotaru, H. Harbula și E. Vincze (ed.), *Pata*, Cluj: Fundației pentru Studii Europene, 62-95.
- Domnișoru, C. (2017) Avansul măsurilor neo-liberale în sănătate: o scurtă retrospectivă, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărții și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 210-221.
- Ernu, V. (2013) *Sunt un om de stânga*. Chișinău: Cartier.
- Ernu, V. (2017) De la naționalizare la privatizare și despre mită-crație, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărții și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 222-232.
- Ernu, V. et al. (coord.) (2008) *Iluzia anticomunismului. Lecturi critice ale Raportului Tismăneanu*. Chișinău: Cartier.
- Fukuyama, F. (1992) *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, traducere de Mihaela Eftimiu. București: Paideia.
- Gaiu, C. (2014) Anul 2004: perdantul, în F. Poenaruși și C. Rogozanu (coord.), *Epoca Traian Bănescu*, Cluj-Napoca: Tact, 19-30.
- Gallagher, T. (2005) *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*, traducere de Mihai Elin, Delia Răzdolescu și Horia Barna. București: Humanitas.
- Giugăl, A. (2017) Occident fără Occident sau despre discursul demagogic al elitelor autohtone, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărții și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 313-320.
- Goțiu, M. (2014) *Afacerea Roșia Montană*. Cluj-Napoca: Tact.
- Guțu, D. (2017) Ce facem cu doamna Iordache? Scurt eseu despre privatizarea sănătății, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 189-195.
- Guțu, D. (2017) POSDRU, suflete moarte, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărții și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 233-240.
- Harvey, D. (2002) *Condiția postmodernității. O cercetare asupra originilor schimbării culturale*, traducere de Cristina Gyurcsik și Irina Matei. Timișoara: Amarcord.
- Hegel, G. W. F. (1963) *Prelegeri de istorie a filozofiei*, traducere de D. D. Roșca, vol. I. București: Academiei Republicii Populare Române.
- Hegel, G. W. F. (2000) *Fenomenologia spiritului*, traducere de Virgil Bogdan: București: IRI.
- Hermet, G. (2007) *Sociologia populismului*, traducere de Dan Burcea. București: Artemis.
- Holmes, L. (2004) *Postcomunismul*, traducere de Ramona Lupașcu. Iași: Institutul European.
- Iliescu, A. P. (2006) *Anatomia răului politic*. București: Ideea Europeană.
- Iliescu, A. P. (2013) Mitul purificării în România postcomunistă, în S. Gherghina și S. Mișcoiu (ed.), *Miturile politice în România contemporană*, Iași: Institutul European.
- Iliescu, A. P. (2017) Denaturarea neoconservatoare a liberalismului, în S.A. Matei, C. Dobrescu și E. Copilaș (ed.), *Liberalismul: pro și contra. O idee ce refuză să moară, deși nu știe ce o ține în viață*, Iași: Adenium, 181-193.
- Iliescu, A. P. (2017) Farsa reformei și responsabilitatea intelectualilor publici, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărții și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 78-91.
- Iovănel, M. (2017) *Ideologiile literaturii în postcomunismul românesc*. București: Muzeul Literaturii Române.
- Karnoouh, K. (2014) *Raport asupra postcomunismului și alte eseuri incorecte politic*. Suceava: Alexandria Publishing House.
- Karnoouh, C. (2016) *Pentru o genealogie a globalizării. Eseuri critico-filosofice ale unui sceptic în acțiune*, traducere colectivă. Suceava: Alexandria Publishing House.
- Kideckel, D. A. (2010), *România postsocialistă. Munca, trupul și cultura clasei muncitoare*, traducere de Șerban Vaetisi. Iași: Polirom.
- Kligman, G. și Verdery, K. (2015) *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962)*, traducere de Justina Bandol. Iași: Polirom.
- Laclau, E. și Mouffe, C. (2001) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso Books.

- Marga, A. (2016) *Gândirea altfel. Studii românești*. Cluj-Napoca: Ecou Transilvan.
- Matei, S. A. (2007) *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*. București: Compania.
- Matei, S. A. și Momescu, M. (coord.) (2010) *Idolii forului. De ce o clasă de mijloc a spiritului este de preferat „elitei” intelectualilor publici*. București: Corint.
- Meiksins Wood, E. (2015) *Originea capitalismului*, traducere de Veronica Lazăr. Cluj-Napoca: Tact.
- Michnik, A. (2017) *Restaurația de catifea*, traducere colectivă. Iași: Polirom.
- Murgescu, B. (2010) *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2000)*. Iași: Polirom.
- Negură, P. (2016) Republica Moldova la un sfert de veac de tranziție. Între un comunism ratat și un capitalism neînceput?, în P. Negură, V. Sprânceană și V. Ernu (coord.), *Republica Moldova la 25 de ani. O încercare de bilanț*, Chișinău: Cartier, 19-52.
- Ovidiu Ț. (2017) Despre rasism postcomunist, anticomunism și decolonizare, în E. Copilaș, (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, pp. 230-235.
- Panțu, A. (2017) Privatizările României post-comuniste, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 113-121.
- Pasti, V. (2006) *Noul capitalism românesc*. Iași: Polirom.
- Pasti, V. (2017) Liberalismul românesc post-comunist, în S. A. Matei, C. Dobrescu și E. Copilaș, (ed.), *Liberalismul: pro și contra. O idee ce refuză să moară, deși nu știe ce o ține în viață*, Iași: Adenium, 74-118.
- Pasti, V. (2017) Realitatea și imaginarul marelui jaf postcomunist. O abordare sociologică, în E. Copilaș (coord.), *Marele jaf postcomunist. Spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*, Iași: Adenium, 44-66.
- Pavel, D. (1998) *Cine, ce și de ce? Interviuuri despre politică și alte tabuuri*. Iași: Polirom.
- Pleșu, A., Patapievic, H. R. și Liiceanu, G. (2016) *O idee care ne sucește mințile*. București: Humanitas.
- Poenaru, F. (2017) *Locuri comune. Clasă, anticomunism, stânga*. Cluj-Napoca: Tact.
- Polany, K. (2013) *Marea transformare. Originile politice și economice ale epocii noastre*, traducere de Ciprian Șiualea. Cluj-Napoca: Tact.
- Polgár, A. (2015) *Politică*. Cluj: Idea Design & Print.
- Reisz, R. (2017) De ce universitatea nu este o întreprindere? (sau De ce universitatea?), în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 169-175.
- Reisz, R. (2017) Mărirea și decăderea învățământului superior privat în România, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 177-188.
- Ridha, L. (2009) Cum să scapi de modernitate. Odissea vestică și scurtături estice, în A. Sirbu și A. Polgár (coord.), *Genealogii ale postcomunismului*, Cluj: Idea Design & Print, 145-165.
- Rogozanu, C. (2013) *Carte de muncă*. Cluj-Napoca: Tact.
- Sandu, D. (1999) *Spațiul social al tranziției*. Iași: Polirom.
- Schwartz, D. (2017) De la „forță puternică cu înaltă disciplină civică” la „uragunani programabili la cerere”. Degradarea imaginii publice și a comunităților minerești în post-socialism”, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 89-99.
- Shafir, M. (1985) *Romania. Politics, economics and society. Political stagnation and simulated change*. London: Frances Pinter.
- Stănculescu, M. S. și Berevoescu, I. (2004) În încheiere... România este și a lor, în M. S. Stănculescu și I. Berevoescu (coord.), *Sărac lipit, caut altă viață! Fenomenul sărăciei extreme și al zonelor sărace în România 2001*, București: Nemira, 401-408.
- Stănuș, C. (2012) *Libertatea de expresie, mass-media și politica în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Stiglitz, J. (2005) *Globalizarea. Speranțe și deluzii*. București: Economică.
- Stoica, C. A. (2004) From Good Communists to Even Better Capitalists? Entrepreneurial Pathways in Post-Socialist Romania. *East European Politics and Societies*, 2, 236-280.

- Stoica, C. A. (2017) *Capitalism postcomunist a la roumaine?*, în V. Mihăilescu (coord.), *De ce este România astfel? Avatururile excepționalismului românesc*, Iași: Polirom, 250-276.
- Stoica, C. A. (2017) Elemente pentru o schiță a capitalismului politic postcomunist, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 16-26.
- Ștefănescu, B. (2013) *Postcommunism/Postcolonialism: Siblings of Subalternity*. București: Universității din București.
- Tamás, G. M. (2001) *Idola tribus. Esența morală a sentimentului național*, traducere de Marius Tabacu și Ștefan Borbély. Cluj-Napoca: Dacia.
- Tamás, G. M. (2014) *Postfascism și anticommunism. Intervenții filosofico-politice*, traducere de Teodora Dumitru și Attila Szigeti. Cluj-Napoca: Tact.
- Totok, W. și Macovei, E. I. (2016) *Între mit și bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului, Ion Gavrilă Ogoranu și rezistența armată anticomunistă din România*. Iași: Polirom.
- Tudor, M. și Gavrilesco, A. (2002) *Democrația la pachet. Elita politică în România postcomunistă*. București: Compania.
- Țichindeleanu, O. (2016) *Contracultură. Rudimente de filosofie critică*. Cluj: Idea Design & Print.
- Verdery, K. (1991) *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991.
- Vesalon, L. (2017) *Ecologia politică a postcomunismului*. Timișoara: Universității de Vest.
- Vincze, E. (2014) Globalizarea neoliberalismului în România prin reforma statului și dezvoltarea antreprenorială, în F. Poenaru și C. Rogozanu (coord.), *Epoca Traian Bănescu*, Cluj-Napoca: Tact, 245-276.
- Vincze, E. (2016) Cercetarea activistă este un gest politic care rezultă în acțiuni practice ce își propun să schimbe ceva în relațiile de putere în favoarea celor nedreptățiți, în A. Dohotaru, H. Harbula și E. Vincze (ed.), *Pata*, Cluj: Fundației pentru Studii Europene, 42-61.
- Vrăbiescu, I. (2017) Mai puțin cetățean. Despre regulile nevăzute ale deposedării de cetățenie, în E. Copilaș (coord.), *Sfârșitul istoriei se amână. O radiografie a postcomunismului românesc*, Târgoviște: Cetatea de Scaun, 102-111.
- Zamfir, C. (2004) *O analiză critică a tranziției. Ce va fi „după”*. Iași: Polirom.